



biblioteka
legende

MENSUR
SEFEROVIĆ

JOSIP MAŽAR ŠOŠA

KOMANDANT CRVENE KOZARE

MENSUR SEFEROVIĆ

JOSIP MAŽAR ŠOŠA
VOJNIK CRVENE KOZARE

Gornji Milanovac, 1974.

BIBLIOTEKA LEGENDE

Recenzest.

IVO MATOVIĆ

Direktor:

ALEKSANDAR LAZAREVIĆ

Urednik:

RADMILO-LALE MANDIĆ

Uređivački odbor:

RADMILO-LALE MANDIĆ, MILIJAN JEREMIĆ
STANISLAV VUKELIĆ I IVO MATOVIĆ

Korice:

RADE RANČIĆ

Tehnički urednik:

BORIVOJE LOŠIĆ

Korektor:

SLOBODAN BAKIĆ

Izdavač:

NIP DEČJE NOVINE

Gornji Milanovac, Takovska 6.

Tiraž 3.000 komada

Štampa:

»LITOPAPIR« — Čačak

23. 166



BIBLIOTEKA LEGENDE

Narodni heroj Josip Mažar, koga je baka od milošte najprije zvala Jože, a zatim Šoša, krajem 1942. godine je postao komandant Četvrte krajiške NOU divizije i ostao legendarni junak našeg oslobodilačkog rata. Šoša je imao tri brata-Ivicu i Draga, koji su takođe proglašeni za narodne heroje, i Boška, te sestru Nadu, prvoborca. Njihova majka Marija je, zajedno sa svoja tri sina- Josipom (Šošom), Ivicom i Boškom-poginula u oslobodilačkoj i revolucionarnoj borbi naših naroda i narodnosti. Tako su Mažarevi, na tom borbenom putu, uklesali veoma snažno svjedočanstvo o životnom, ljudskom djelu te plemenite, borbeno banjalučke porodice, posebno o njenom najistaknutijem članu Josipu Mažaru Šoši i njegovim drugovima saborcima. O njemu i govori ova knjiga zapisa.

*Paveliću, crno pseto,
Došlo ti je crno ljeto.
Ide tebi zima loša
Protiv tebe ide Šoša.*

*Nikad nismo, braćo, sreće loše
Dok je nama komandanta Šoše. . .*

Na banjalučkim raskršćima

**Pitomac Pomorske trgovačke akademije u Bakru ●
»Vožanje tramvajem« ● Prijem u KPJ ● U »Crnoj kući«
● Član uprave »Pelagića« ● Studenti među seljacima ●
Vozač valjka ● Sukob s bratom ● »Internacionala« na ra-
dničkim pozornicama ● Horovođa i doktor ● Majka Ma-
rija i policijski agenti ● Četvoro djece u zatvoru.**

Kada je naveče, pošto je toga dana lutao gradom, stao pred majku Mariju, osjećajući se obaveznim da samo njoj mora da objasni razloge svog odlaska od kuće, svršeni



Šoša kao kadet na
brodu »Una«

đak petog razreda banjalučke gimnazije Josip Mažar Šoša već je u džepu imao pismeno obavještenje da je primljen za pitomca Pomorske trgovačke akademije u Bakru.

On nije mogao, rekao je majci, da dalje gleda kako se ona, pritisnuta mnogim teškoćama, iz dana u dan muči da im udovolji kao i do očeve smrti, da im pruži i ono što se ne može, i njemu i braći — Ivici, Dragu i Bošku, i sestri Nadi, njemu — koji se osjeća sposobnim da joj pomogne.

Vraćajući mu pismo iz Bakra, majka je odgovorila:

— Ako zbog toga ideš od mene i svoje kuće, onda nećeš prekoračiti kućni prag.

Drugog izbora, činilo se, kao da nije bilo. Niko ga nije mogao odvratiti od čvrste odluke da se otisne na Jadransko more. Uzaludna su bila i sva nastojanja njegovog najstarijeg brata Boška, koji se te godine vratio iz Beča, u kom je dvije godine izučavao automehaničarski zanat, pa i molba njegove mlađe braće Ivice i Draga, koji zajedno nisu imali više od dvadeset godina, da ne napušta porodični orkestar, jer u kući su imali violinu, bubanj, gitaru, harmoniku, tamburu i trubu.

Sve je bilo uzalud. Šoša je spakovao kofer i otisnuo se iz Banjalluke.

Svako novo pismo iz akademije, »otud s mora«, Marija je očekivala sa zebnjom. Plašila se da ne stignu loše vijesti jer joj je sin u gimnaziji često dolazio pred nastavnički savjet zbog neprilika koje je stvarao, najčešće uslijed tučnjave. Istina, obično je ustajao u odbranu nekog, često siromašnog druga. Posljednji put je u gimnaziji pretukao dvojicu vršnjaka, djecu bogatih trgovaca, koja su vrijeđala jendog bolešljivog dječaka, rudarevog sina.

Zato bi majka obično sačekala da dođu Boško i Drago, kao da joj je nedostajalo snage da sama otvori koverat.

— Je li sve dobro? — bojažljivo je jednog jutra pitala mrzovoljnog Boška.

— Razbio je, kaže, nos jednoj ulizici i beskičmenjaku, pa je bio i na raportu kod upravnika. Dakle, počelo je.

U pismu nije stajalo kako je bilo na raportu.

— Vi ste nam, gospodine upravnici, govorili da mornari moraju da razvijaju duh kolektivnog života, uzajamnog ispomaganja i čvrstog povjerenja. I da li onda u odbranu tog nepisanog zakona pomoračkog ne vrijedi ponekad upotrebljavati i pesnicu? — govorio je pitomac Šoša u upravnikovoj kancelariji.

— Mladiću, pomorci nikada tako mnogo ne filozofiraju — dočekao je upravnik.

— To je i moje pravilo. Zbog toga sam malo i demolirao nos razbijaču našeg pitomačkog kolektiva.

— Zapamtite, ipak, da ovo nije akademija za bokser-ske šampione — ispratio ga je upravnik, da bi odmah zatim od nastavnčkog kolegijuma zatražio podatke o njemu.

— To je, svakako, jedan od najbistrijih i najtalentovanijih pitomaca naše akademije! — odgovorio je nastavnik nauke.

Možda je Šošu baš ta njegova nadarenost spasavala i pomagala mu da, uprkos povremenom izlaženju na raport, kao i tome što su kod njega pronalažene knjige za koje se govorilo da su nepoželjne u školskim klupama, napokon dočeka da zauzme mjesto kadeta na brodu »Una«.

Kadetska uniforma je isticala ljepotu i skladnu razvijenost mladićevu. On je sada — i majci, i braći, i drugovima — izgledao znatno ozbiljniji i raspoloženiji za knjigu i učenje. Majka je zapazila da i njega »zanima« ono što i ostalu njenu djecu, ali da to od nje skrivaju. Znala je samo toliko da se to nazivalo komunizam. A o komunizmu je Marija znala uglavnom to da on propovjeda nevjerovanje u Boga, a zar od toga ima išta strašnije? Zar da ona, vjerna katolkinja, doživi tu nesreću! Kad je njen mornar, za vrijeme prvog odsustva, sa kućnih vrata vratio popa i njegovog pratioca sa »svetom vodicom«, ona nije mogla da otrpi a da ne kaže:

— Ti iz tvoje kuće isteruj koga hoćeš, ali odavde nećeš!

Te noći su se u kući, ipak, čule crkvene pjesme. A kadet je psovao.

— Ne slušajte njega, djeco, takvi su svi mornari — govorila je Marija.

Ubrzo je u Banjaluku stiglo pismo kojim je neki mornar javljao da je njegov prijatelj Šoša u zatvoru, da ga u Sušaku policajci propusno »vozaju tramvajem«. Ipak se Šoša srećno izvukao iz ruku prvih policajaca u svom životu, ali je dobio i prve ožiljke.

— Pogledajte tabane, da vidite kako se morem putuje — kasnije je govorio majci i okupljenoj braći, od kojih su dvojica, Ivica i Drago, svog starijeg brata obrađovala knjigom Maksima Gorkog »Mati« i brošurama koje su tajno, od ruke do ruke, kružile među banjalučkom omladinom.

Nikica Pavlić, član Mjesnog komiteta Skoja, koji je upisao na Pravni fakultet u Zagrebu, a zatim i na Filozofski u Beogradu, bio je najbolji drug i prijatelj braće Mažar, valjda i zbog toga što je i njegova majka, Katarina, vrlo rano ostala bez muža (bio je, takođe, finansijski službenik), s petoro nedorasle djece, upravo kao i Marija, njena prva, najbolja prijateljica, pa su te dvije porodice često bile upućene jedna na drugu, dijeleći dobro i zlo.

Izvanredno talentovan kao novinar i govornik, dobar poznavalac beleteristike i marksističke literature, Nikica je veoma mnogo uticao na Ivicu i Dragu da vrlo rano uđu u ilegalne kružoke i akcije banjalučke omladine. Ivica je ubrzo primljen u KPJ.

Poslije trće partijske konferencije, održane u ljeto 1934, nakon tog impozantnog skupa mladih partijskih radiika na obali riječice Suturlije, na kom je odlučeno da se formiraju studentsko društvo »Klub akademičara Banjaluke«, društvo »Prijatelji prirode« i sekcija »Napredna žena«, kao i da se iz Radničkog doma potisne neodlučno rukovodstvo, Nikica Pavlić je iste noći upoznao s

novim zadacima i Ivicu Mažara, omladinskog rukovodioca u Trgovačkoj akademiji. Tada mu je predao dvadesetak knjiga, koje su bile začetak skojevske ilegalne biblioteke.

U potkrovlju, između greda, kao i u podrumu, ispod kamena, zahvaljujući snalažljivosti iskusnih zanatlija, braća su napravila dva nevelika, ali vješto zakamuflirana skloništa za svoje prve ilegalne materijale.

Tu je i Šoša smjestio knjige donesene iz crnomorskih luka, sa svog prvog putovanja izvan Jadranskog mora, koje je Nikica, iako su bile na ruskom jeziku, objeručke prihvatio. U to vrijeme je Šoša pored engleskog i talijanskog učio i ruski jezik.

Tih dana mu je Nikica Pavlić i saopštio da je primljen u Komunističku partiju Jugoslavije.

Kao član Partije Šoša je na brodu »Una« okupljao oko sebe mornare i s njima često čitao brošure o revolucionarnim pokretima u svijetu, prije svega o Partiskoj komuni i oktobarskoj revoluciji.

Jedne noći na čitanju ih je zatekao kapetan broda.

— Vi, Mažaru, kao da ne želite da postanete pomorski oficir... — govorio je zapovjednik broda šetajući oko stola i zbunjenih mornara.

— Svaki kapetan bi se radovao da mu mornari, umjesto da igraju karte, čitaju knjige — odgovori je Šoša.

— Da, ali zabranjujem Vam da držite o v a k v e knjige na mom brodu — prekinuo ga je kapetan udarajući šakom o sto.

Zatim je naredio prvom oficiru da oduzme biblioteku mladom kadetu.

Dok je Šoša ćuteći prikupljao knjige i brošure sa stola, prvi oficir je stajao neodlučan. Znao je da kadet neće dati knjige. Kad je ipak uzeo prvu brošuru, dobio je pesnicu u bradu.

Zbog toga i drugih incidenata Šoši je u Sušaku saopšteno da ide na »petnaestodnevni odmor«, dok se ne riješi njegov slučaj na brodu »Una«. Bilo je to krajem 1935. godine.

Kod kuće je saznao za mnoge promjene u gradu. Komunisti Pavo Radan, Muhamed Kazaz, Kasim Hadžić i drugi uzeli su u svoje ruke rukovođenje Radničkim do-

mom i društvom »Pelagić« i znatno proširili njihovu djelatnost i povećali broj članova. Kursevi narodnog prosvjetovanja, esperanta i matematike, muški i ženski hor, tamburaški orkestar, biblioteke, dramska i literarna sekcija okupili su velik broj rudara i kožara, željezničara i livaca, pilanskih, građevinskih i duvanskih radnika, brijača, kao i obučara, koji su u decembru baš te godine počeli četvoromjesečni štrajk. Za sve to vrijeme njihove porodice su primale hranu nabavljenu za sredstva koja su dali njihovi drugovi, pa i seljaci, kao i društvo »Pelagić«, na čije je priredbe, koje su održavane da bi se prihodom s njih pomoglo obučarima koji su štrajkovali, dolazilo više stotina posjetilaca.

I članovi društva »Priatelji prirode« razvili su aktivnost u gradu i okolini. Tako su na crkvenom zboru održanom u Ivanjskoj te godine privukli većinu seljaka na svoju priredbu, na kojoj je propagirano jedinstvo radnika i seljaka. Crkveni oci su pozvali u pomoć organe vlasti, i članovi društva su morali da se vrate u grad u pratnji žandara i policajaca. Ali mnogi seljaci nisu ćutali, već su sve otvorenije dizali glas zbog poreskih nameta i drugih nevolja u koje su sve dublje uvlačeni.

Mladi kadet se oduševio onim što je čuo. Više nije osjećao osobitu potrebu da se vrati na svoj brod, pogotovu pošto je i sam, za vrijeme »petnaestodnevnog odsustva«, učestvovao u aktivnosti. Tada je, na izletu banjalučke omladine na rijeci Suturliji, održao i govor, poslije čega su prošli kroz grad pjevajući antifašističke pjesme.

Nikica mu je tih dana ipak rekao da je njegovo mjesto, mada bi volio da su stalno zajedno, na brodu, jer Mjesni komitet ima druge zadatke za njega.

Poslušao je savjet da stupi na neki manji, poluteretni brod, gdje mu je ponuđeno mjesto, i on je to učinio poslije srećno završene istrage o njegovom ranijem »grubom ispadu« na brodu »Una«.

Krajem 1936. godine Ivica Mažar je dobio zadatak da organizuje omladinsku ilegalnu tehniku. Trebalo je početi od pisaće mašine i šapilografa, a to ipak nije bilo lako nabaviti.

— Ako nas uhvate, biće to velika bruka. U gradu će se pričati da smo lopovi — rekao mu je Niko Jurinčić prihvatajući prijedlog da iz Zanatske škole dignu mašinu i šapilograf.

— Ipak, idemo! Činimo to u interesu naše borbe, a sve ostalo je sporedno — odgovorio je Ivica. Dva druga su se, koristeći ključ koji je Niko napravio, jedne noći uvukli u direktorovu kancelariju i izvukla pisaću mašinu.

Drago je mašinu prihvatio, i odmah se sam »delegirao« da obavi poslove oko preuređivanja podruma za rad tehnike i za sklonište ilegalnog materijala.

U kasnu jesen te godine na banjalučkoj železničkoj stanici Nikica Pavlić je dočekaao pomorskog kadeta Šošu, koji mu je, umjesto pozdrava, rekao:

— Izbacili su me iz službe. Ne znam kako da to objasnim majci.

— Kakvu si gužvu opet napravio?

— Ponovio sam raniju »grešku«.

Šošu nije bilo lako. Znao je da se u porodici teško živi, da je Ivica na prvoj godini Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, da je Drago još na zanatu, da je Boško, auto-mehaničar, najčešće nema posla... I evo sada on dolazi praznih ruku. Da zlo bude veće, Boškova žena je na porođaju umrla, ostavivši za sobom malu Nenu.

Kako da objasni majci sve što se zbilo s njim?

Nekoliko dana kasnije Marija je zapitala sina da li su ga opet otjerali. Šoša je ćutao. Nije imao hrabrosti da joj kaže istinu.

Jednog dana je skinuo uniformu i sa grupom omladinaca otišao na zbor koji je držao političar Hođera. Kamenicama su ga »skinuli« s govornice. Poslije toga majka je našla sina u zatvoru. Bio je to njen prvi susret s policijom.

Tako je majka napokon doznala da joj sin nikad neće postati pomorski oficir.

U banci, gdje se kasnije zaposlio, Šoša je ostao nešto duže nego u zatvoru, a poslije je izvjesno vrijeme bio u jednom preduzeću. Potom se vratio knjigama i muzičkim instrumentima. U to vrijeme je Marija strpljivo satima sjedila s njim i slušala kako Gorki prati puteve jedne ruske majke. Sve češće je zaboravljala na svoje redovne molitve i posjete crkvi. Nakon čitanja katkad bi prihvatila sinovljev prijedlog da svi zajedno, porodično, odsviraju i otpjevaju neku pjesmu. Nekoliko glasova i nekoliko instrumenata često je razbijalo noćnu tišinu. Majka bi ih brižljivo smirivala:

— Polako, djeco, nismo na Crvenom trgu.

Taj porodični orkestar, čija je duša bio Ivica, koji je i komponovao, učtao se mnogo dana kada su u Banjaluci uhapsili mnoge komuniste, pa i Ivicu.

Agenti su oko ponoći iz kreveta izvukli Ivicu, ali im se Šoša isprijedio. Pogođen hapšenjem brata, za koga je mislio da nije dorastao za nevolje i policijske torture, Šoša je u košulji i gaćama istrčao napolje obraćajući se šefu agenata:

— Koloniću, ako mi se bratu bilo šta desi, ako budete sprovodili teror unutra, u ćelijama, zapamtite i ti i Šoprek da ćemo i mi izvana odgovoriti terorom.

— Povedite i njega kad se tako raspričao! — naredio je Kolonić.

Držeći sjekiru u rukama, koju je u dvorištu dohvatio, stao je pred agente.

— Gdje vam je nalog za moje hapšenje?

— Ja sam ti nalog!

— Ti si za mene obično policijsko njuškalo.

Uz udarce i psovku agenti i policajci su ga savladali i kundacima potjerali obojicu Mažara.

Tako je Šoša, iako nije bio upleten u provalu, dospio u zatvor. Iz njega je izašao poslije dvadesetak dana, pretučen i vezane glave.

Zatvoreni komunisti su podnosili užasne muke. Da ne bi izdao svoje prijatelje, jer su ga nemilosrdno zlostavljali, Šošin drug Nikica Pavlić je prerezao vene, ali je ipak otrgnut od smrti.

Poslije izlaska iz zatvora Ivica je zapitao brata:

— Zašto si me branio, zašto si nepotrebno upao u zatvor?

— Zar bi ti drugačije postupio?!

— Ne treba biti buntovan — bune radi. Zašto da uzalud rasipamo snage.

Od toga dana je smireni i uvijek promišljeni Ivica postao najautoritativniji član porodice. Preuzeo je »inicijativu« i »rukovodeće mjesto« od svog nemirnog, eksplozivnog brata, koji je često »tražio« gužvu i pravio neprilike.

Zbog toga što u trgovačkoj mornarici nije proveo vrijeme koje bi mu se priznalo kao odsluženje vojnog roka, Šoša je početkom 1937. godine bio pozvan u vojsku (u Vranje) na četrnaest mjeseci. Boravak u Vranju bio je

njegovo gluho doba. Tu je doživljavao uvrede, zbog čega je dolazio u sukob s kaplarima i podnarednicima.

Šoša je bio vaspitan u porodici i sredini u kojima su se iznad svega poštovali ljudsko dostojanstvo i čovječnost, a uz to je bio čovjek koji je vrlo lako reagovao jarnosno i plahovito kada bi bila povrijeđena pravda.

Dok je »očajan, bjesan i nemoćan« gledao kako vojnici »laju na zvijezde« i pužu ispod kreveta po želji »gospodina narednika«, rok je Nikica na »komunističkom univerzitetu« slušao predavanja revolucionara koji su bili na robiji, Ivica je postao član Mjesnog komiteta Skoja a Drago rukovodilac skojevske grupe, koja se sukobljavala s ljotićeovskom i križarskom omladinom. Ivica se brzo razvijao u iskusnog omladinskog rukovodioca, neobično skromnog druga.



Šoša kraj tribine s koje je drug Tito održao govor borcima
Četvrtе divizije i narodu podgrmečkog područja

Kad se Šoša vratio sa odsluženja vojnog roka, bio je omršavio i postao je još osjetljiviji i razdražljiviji. Uz to je izgledao da bivši kadet u svom mjestu ne može da nađe zapošljenje, da će i dalje morati da živi od majčine penzije, i to ga je strahovito boljelo.

— Otići ću od kuće... pa kud dospijem — rekao je jednog dana već tuberkuloznom Nikici Pavliću, koji se — pošto se u zatvoru razbolio — o trošku »Kluba akademičara« desetak mjeseci liječio u Topolšnici, odakle je ponekad dolazio.

— Ne! Za koji dan zaposlićeš se u livnici, ali tvoj glavni zadatak je rad u »Pelagiću« — odgovorio mu je Nikica.

U livnici se Šoša zadržao vrlo kratko vrijeme, jer mu je direktor ubrzo predočio da policija nije raspoložena da ga vidi među radnicima.

Muzički prilično obrazovan, a i odranije nošen primjerima junaka iz romana i socijalnih drama, Šoša je sa ostalim drugovima u rad sekcija društva »Pelagić« unio nove sadržaje. Kao rukovodilac horske i, jedno vrijeme, dramske sekcije tražio je saradnju od svakog onog ko je na bilo koji način mogao da pomogne u unapređivanju programa, podizanju njegovog umjetničkog kvaliteta, pa otuda i njegovo držanje s profesionalnim glumcima, muzičarima i slikarima, mada su pojedinci, iz bojazni da ih ovi susreti mogu stajati i službe, izbjegavali da se često na javnim mjestima sastaju i drže sa Šošom.

Iako je bio službenik Banske uprave, koja je zabranjivala svojim službenicima da pristupaju radničkim društvima, dirigent Narodnog pozorišta Josip Pleciti je bez mnogo kolebanja pristao da »iza zatvorenih vrata« vježba hor od osamdeset i više članova. U to vrijeme je komponovao pjesmu »Banjalučki radnici«, koju su, djelimično se koristeći jednim tekstom slovenačkih trudbenika, sastavili Šoša, Kasim Hadžić i Edhem Karabegović Ledo.

Odmah poslije prvog izvođenja te pjesme policija je pozvala na saslušanje organizatore priredbe.

— Šta je ovo? — pitao je policijski inspektor mašući papirom na kome je bilo ispisano nekoliko stihova.

— Pročitajte pa ćete vidjeti šta je — odgovorio je Šoša.

Ovo je otvorena prijetnja. Šta znači: »Ponosni barjak naš sada se vije, u njemu budućnost naša vri«? Kakav je to »ponosni barjak«, čija je to »naša budućnost«? I šta znače ove tri zajednice, je li?

— Tri obične zajednice!

— Konspiracija, zar ne? Umjesto potpisa, tri male beznačajne zvijezdice. Pronaći ćemo mi autore, budite uvjereni.

Sa svakom novom priredbom pojačavala se kontrola policije. Onemogućavano je ili otežavano izvođenje aktualnih dramskih tekstova. Tako je u Klašnicama za vrijeme izvođenja programa na pozornicu iskočio agent Simić.

— Ovo je antidržavna propaganda. Ovdje se ne spominju ni kralj, ni Bog, ni država! — vikao je agent s pozornice.

— Pustite ga, i to je zanimljiva tačka našeg programa! — odgovorio je Šoša kada su organizatori priredbe pokušali da odstrane agenta s pozornice. Kraći dijalog koji je te večeri Šoša vodio s agentom na pozornici izazvao je buru smijeha.

Kada je Šoša, kasnije, uspio da se kao vozač valjka zaposli na gradilištu na cesti Banjaluka — Bosanska Gradiska, Marija nije bila osobito zadovoljna, jer je znala da joj se sin prihvatio toga posla samo radi nje, tim prije što je dobro poznavala mogućnosti i sposobnosti svoga sina. I to ju je boljelo.

— Ostavi valjak, sjedi i uči, živjećemo kao i dosada — često mu je majka govorila.

Šoša je i na radilištu, među radnicima, lako uspostavljao prijateljstvo, ali je podnosio i podrugljive poglede križara i ostalih koji su ga, nerijetko, vrijeđali i potcjenjivali.

— Ej, vozaču, izgleda da dobro napreduješ... — franjkovi ga ni tu nisu ostavljali na miru.

Vozača valjka je sa radilišta najčešće vraćao fijakerist kome je Šoša, dok su zajedno bili u zatvoru, ostao u sećanju kao jedan od najboljih ljudi koje je dotad upoznao. Često su se, pjevajući, vraćali u grad. Ipak je to vrijeme ostavilo na Šošinom životu izvjestan trag. Još više je bio nervno napregnut, »Zapaljiva nerva«, iz njega je izbijala nekakva gorčina. Nije potcjenjivao svoj posao, ali isto tako je teško mogao da se otme utisku da bi na drugom poslu mogao neuporedivo više da da. Želja da pomogne majci, a i politički rad s radnicima na radilištu, bili su tada ono jedino što ga je tako dugo zadržalo na cesti, i u tome je nalazio uzvjesnu utehu. Njemu se tada pridružio i Drago, da bi se naveče, nakon napornog rada — zajedno s Ivicom, koji je povremeno odlazio u Zagreb

na polaganje ispita na fakultetu — okupljali u prostorijama »Pelagića« i pripremali program za tribinu »Kluba akademičara Banjaluke« i dolazili u nove sukobe sa križarima, frankovcima i ljotićevcima.

Opšta plima antifašističkih snaga Banjaluke i Bosanske krajine plašila je i zbunjivala najzagriženije predstavnike režima i njihove pandure, mnogobrojne agente i žbire.

Agent zvani »Dvica« — iznenađen time što su omladinci u najprometnijim ulicama, iznad samih biračkih mesta, jedne noći vješali o telefonske žice plakate sa crtežima magaraca i tekstem: »Ja glasam za Stojadinovića« — buljio je u plakate i, zbunjen, pitao omladince:

— Je li to direktiva?

— Dabome, to je i tvoj zadatak. Drži, prihvati ovaj plakat! — odgovarali su skojevci, čiji su plakati ostali sve do tri sata poslije podne, jer se vatrogascima u međuvremenu »pokvario« automobil s pokretnim velikim merdevinama, pa nisu mogli da ih skinu.

Pošto je Dimitrije Ljotić već imao iskustva sa svojih političkih putešestvija, na svoj predizborni zbor, koji je održan u sali hotela »Bosna«, doveo je nekoliko telohranitelja.

— Koncentracioni logori će smrviti vaše komunističke strasti — govorio je Ljotić uprkos opštoj galami banjalučke omladine »naoružane« jajima, koja je u žestokoj tuči pred hotelom dospjela i pod policijske pendreke i gvozdene boksera u rukama ljotićevara. Ali i skojevci su imali boksera u šakama.

— Drži tog klempavog dugajliju! — vikao je voda jedne skojevske grupe, koji je pridržavao Ivicu, povrednog u nogu.

Kada su policajci zatvorili obruč, Ivica, Tomaš Petrović i drugi dospjeli su u zatvor. Marija je petnaest dana nosila hranu zatvorenim drugovima, koji su je, ostajući pozadi rešetaka, ispraćali borbenim pjesmama. Slušala je skladne glasove iza zidina, glasove među kojima se isticao Ivičin bas.

— Ipak im nedostaje lirski tenor, moj Šoša! — zaboravila je jednog večerja da je pred zatvorom, da je i njen »baršunasti tenor« samo nekoliko dana ranije izašao iz zatvora, u koji je upao poslije izvođenja programa Jugoslovensko-francuskog kluba, kada je Nikica Pavlić

svojim govorom pokrenuo agente i njihove gumene palice.

Čitajući brošure i knjige koje je Šefket Maglajlić čuvao u njenoj kući, u podrumu, u kome je Drago povremeno prekucavao letke, Marija je ubrzo napustila molitvenike i bogoslužjenja i davanje poklona popu i svecima.

Zabrinuta majka Marija je ispratila sinove na bučne, nemirne ulice. Od hotela »Bosne« do mosta na Vrbasu sve je bilo zakrčeno. Očekivali su se burni događaji. Tada se u gradu održavao Kongres učitelja Jugoslavije, na kome su učitelji tražili više demokratskih sloboda u zemlji i odlučniji otpor fašističkoj petoj koloni.

Kada su policajci s pendrecima upali u dvoranu i na glavnoj banjalučkoj ulici počeli legitimisati narod i tražiti komuniste, na ogradu »Bosne« iznenada je skočio Šoša i poslije nekoliko riječi krenuo ispred zatalasane mase, ispred omladinaca koji su pjevali borbenu pjesmu »Lanci nam se kuju kleti«. Da bi razbili demonstrante, policajci su pozvali i vatrogasce sa šmrkovima, ali su se »žuti šlemovi« solidarisali sa demonstrantima.

Marija je ponovo morala da obilazi zatvorske zidove i Šošinu ćeliju. Valjda i zbog toga što je očekivao da će i njegov brat Boško, koji je do tada bio po strani od svih političkih akcija svoje braće, sada sve to šire sagledati, odmah poslije izlaska iz zatvora Šoša ga je zapitao:

— Jesi si još za Mačeka?

— To je moja lična stvar. Ja nisam neprijatelj komunista, i zar to nije dovoljno!

— U ovoj kući ne smije biti ni mačekovaca, ni neutralaca.

— Vi, djeco, kao da ne znate bratski da razgovarate — majka je pokušavala da ih umiri.

U kući su sve češće izbijale svađe, koje je Šoša jedne noći prekinuo kategoričkim zahtjevom:

— Boško, napolje iz ove kuće!

— Od kada ti komanduješ u našoj kući? — pitao je veoma uzbuđeni Boško.

— Šoša, šta je tebi, zar možeš tako prema bratu? Zar se tako komunisti ponašaju prema ljudima?! — majka je pokušavala da smiri i urazumi sinove.

— Svejedno, izaberi ko će ostati kod kuće: on ili ja! — Šoša je tvrdoglavo ponavljao.

— Svima je mjesto ovdje, u ovoj kući!

Uvređen čestim bratovljenim napadima, Boško je i dalje »provocirao« Šošu, koji je, dobrim djelom i zbog mučenja u policiji i bolesti bubrega, bivao sve razdražljiviji. Uz to nije tako lako odstupao od svojih, kako je tvrdio, principijelnih stavova i odluka, pa i kad je u pitanju rođeni brat.

Očajna Marija je tražila pomoć od Draga i Ivice, koji je, znajući da su i Boško i Šoša uporni, napokon odvratio:

— Mislim da će za Boška, dok se ne otrijezni od svojih političkih zabluda, biti najbolje ako ode od nas.

Boško je pokupio svoje stvari. Obrzo se oženio i smjestio kod ženinih rođaka. Kasnije je Marija, zajedno sa Nadom, čuvala njegovu kćerku Nenu. I često bi Šoši govorila:

— Zbog te tvoje, kako kažeš, principijelnosti, a ja bih prije rekla svojeglavosti i nervoze, ni drugovi te često neće razumjeti.

Znao je da mu majka, žaleći Boška, razumno ukazuje na njegove slabosti, kojih se nije mogao osloboditi. O tome mu je poslije sukoba s dvojicom drugova u »Pelagiću« govorio i Ivica, koji je u međuvremenu sa ostalim studentima uspio da omladina — preko predavanja i preko programa u kojima je nalazila odgovore na mnoga društvena pitanja — pređe i na šire akcije u zajednici sa društvima »Zmijanje« i »Prosvjeta«, sa Crvenim krstom i Udruženjem agronoma i da prije svega selo čvršće uključi u jedan zajednički borbeni otpor svih Krajišnika.

Tako se jednog dana trideset studenata našlo u selu Čardačanima na imanju seljaka kome su besplatno — da bi dokazali šta se sve može postići u unapređivanju poljoprivrede ako se seljaku pomogne i ako su snage ujedinjene — za šest dana podigli silos za stočnu hranu. U međuvremenu su Nikica, Bogdan Jeković i dr Danica Perović obilazili kuće i »snimali« materijalno bogatstvo i opšte stanje u selima — broj kašika i ognjišta, lonaca i kaputa, način ishrane, zdravstveno stanje, i na kraju su dali iscrpan izvještaj o bijednom standardu seljaka, o tome da je 33% mještana oboljelo od raznih bolesti, da loša ishrana mnoge seljake prerano vodi u smrt. Naravno, banske vlasti su osjetile da otuda prijeti opasnost od ljevičara, te su »komunističkoj ekipi« naredbom odmah zabranili da dalje zalazi u brdska sela.

U prijedorskoj policiji, uoči priredbe društva »Pela-gić« aprila 1940, pošto je pročitao plakat, šef policije je pitao Šošu:

— Kako se usuđujete da u program uvrstite i Inter-nacionalu?

— Gospodine šefe — govorio je Šoša-baš tu pjesmu smo u Banjaluci i drugim krajiškim mjestima više puta otpjevali. Gradska štampa je, evo, u hiljadama primjeraka odštamala ove plakate.

Iako je program bio odobren, novi horovođa ipak ni-je imao hrabrosti da te večeri u prepunoj dvorani diri-guje horom. Bio je državni službenik i bojao se da će biti otpušten iz službe. Tada je Šoša naredio:

— Zaključajte sva ulazna vrata!

Zatim je izašao na binu, stao pred hor i Internacio-nala je otpjevana. Nekoliko stotina radnika je stojeći slu-šalo svoju revolucionarnu himnu.

Po završetku programa doktor Mladen Stojanović, ko-munist i jedan od najomiljenijih ljudi toga kraja, koji je tom prilikom bio ponesen Šošinom odlučnošću, gotovo sve izvođače programa je pozvao na »zakusku« u svoju kuću, gde je i sklopljeno prijateljstvo između Šoše i Mladena.

Tako su ih dočekali i rudari Ljubije, građani Bihaća, Bosanskog Novog i Bosanske Gradiške, Jajca, Dervente i drugih mjesta. Ali uporedo s novim i masovnijim aktiv-nostima naprednog pokreta u gradu i policija je pojača-vala mjere. Zatvoren je Radnički dom i zabranjen »Klub akademičara«, pojačana je kontrola svih skupova i napre-dnih omladinaca.

Jedne noći, u pomrčini, policajac je zatekao Ivicu i Šošu s lecima. Njih dvojica su ipak uspjela da pretuku po-licajca i da se dovuku do kuće i svojih instrumenata. Ka-da su agenti upali u kuću, džez je uveliko grmio.

— O kakvim lecima govorite? Vi ste pijani! — odvra-tio im je Šoša. — Zar ne vidite da iz kuće nismo izlazili, ima već dva sata kako sviramo.

Upalivši svjetiljku pred kućom, Marija se obratila okupljenim građanima:

— Evo, pogledajte kako se postupa s mojom djecom. Ni svirati im ne dozvoljavaju. Zar je to politika, zar je to komunizam?

Braća su ponovo dospjela u zatvor. Sutradan je voj-ska pozvala na »vježbu« Dragu, Kasima Hadžića i još ne-

koliko komunista iz grada. Oni su poslije nekoliko dana prikupljeni u vojnom radnom logoru kod Ivanjice u Srbiji.

Građani su — pod snažnim uticajem Partije u cijeloj zemlji — mnogo doprinijeli da vlasti, neposredno uoči rata, vrati komuniste iz logora, kojima je u Banjaluci pripremljen svečani doček. Grad je bio na nogama. Sve se sjatilo oko železničke stanice. Da bi se izbjegle ponovne demonstracije, komuniste su izvukli na drugu stranu stanice i automobilima ih prevezli do zatvora.

Tih dana je Marijino četvoro djece bilo u zatvoru. Jedina utjeha joj je bila mala Nena. Jedne večeri se pred kućom porodice Mažar zaustavio policijski automobil, iz kojeg je iskočio Drago.

— Vidjećemo se uskoro, gospodo! — rekao je s vrata Drago.

— Ivica i Šoša su u zatvoru! — dočekala ga je Nada član skojevske grupe, koja je nekoliko dana ranije izašla iz zatvora.

Drago je već sutradan rekao majci:

— Spremite mi nešto za jelo, ako imate. Moram odmah da idem. Odlazim u vojsku.

Iznenadena Marija je zastala nasred sobe.

Otrgnuvši se iz majčinog zagrljaja, Drago se otisnuo u aprilsku noć.

Na partizanskim položajima

Zločin ustaša ● Porodica Mažar na ustaničkim stazama ● Stari ratnik — neobični »učesnik« savjetovanja krajiških komunista ● Tragična zabluda jedanaestorice uhapšenih ● Umjesto knezova i muftara — nova narodna vlast ● Pisma prijateljima ● Posljednja poruka ● Jurišaja »Busen« ● Domaćin s dvije zastave ● »Partizan sa Kozarc«.

Trećeg dana aprilskog rata banjalučki komunisti su uspjeli da se oslobode iz ćelija »Crne kuće« i rasprše po kućama. Presrećna Marija je grlila svoja dva sina. Šošu i Ivicu, koja su poslije prvih pozdrava zatražila ruksak.

— Djeco, kuda ćete, zaboga? Tek ste izašli iz zatvora, a ja opet moram da samujem.

— Idemo u rat, stara. Ako ovamo dođu Nijemci i franjkovci, za nas više neće biti mira.

— Nikad ga u ovoj kući nije ni bilo. Drago je samo prenoćio, ko zna gdje je već dospio! Zar ću ja cijelog života tako živjeti?

Za braću Mažar kao da drugog puta nije bilo. Ivica je krenuo s vojskom prema Bosanskom Petrovcu, Šoša put Bihaća. Drago je već bio u Reljevu, nedaleko od Sarajeva.

Radio-stanice su već sutradan saopštile da su Nijemci već ušli u Zagreb i da njemačka i talijanska vojska razbija i zarobljava obezglavljene, od generala i vlade napuštene pukove i bataljone. Javio se i ustaša Kvaternik, u ime nove, »Nezavisne Države Hrvatske«.

Uskoro su i na banjalučkim ulicama osvanuli plakati na njemačkom i hrvatskom jeziku. Traženi su oružje i — potpuna pokornost. To — ili glava.

Tri brata Mažar su se krajem aprila vratila u Banjaluku, svojoj kući. Majka je, najzad, imala svu djecu kraj sebe.

Ali radost joj je bila kratka vijeka. Poslije prvih plakata da Jevreji i Srbi moraju predati radio-aparate, prvih ustaških povjerenika u trgovačkim radnjama i proglasa »da u roku od pet dana računajući od dana proglašenja ove naredbe, imaju bezuslovno napustiti teritoriju Hrvatske sva lica rodom i porijeklom iz krajeva bivše Srbije i Crne Gore, bez obzira da li su u javnoj ili privatnoj službi, ili u mirovini...«, poslije takvih i sličnih ograničenja i prijetnji širokim slojevima građanstva ulicama su ubrzo potekle »radne« kolone »čifuta« i »vlaha«, kako su ih rijetki ustaški simpatizeri sa zlobom i pod smijehom ispraćali na okolna radilišta; svakim novim danom među starijima su se pojavljivala i djeca, novo roblje ustaškog poretka. Umjesto kućama, kolone su se sve češće svijale u logor na banjalučkom polju, do vagona i bajoneta, jer je već tada, 29. maja Viktor Kutić, ustaški stožernik za Bosansku krajinu, na javnom skupu u Sanskom Mostu, otvoreno zaprijetio:«... Drumovi će poželjati Srbalja, al' Srbalja više biti neće!«, da bi odmah sutradan na mjestu gdje se održavao zbor osvanulo više obješenih građana.

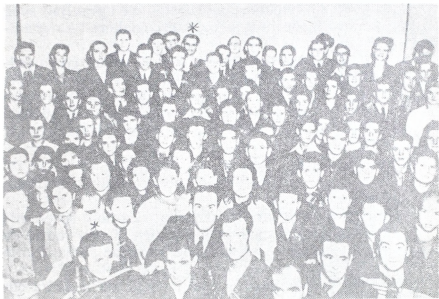
Lomeći ruke u očaju, odsječna od mnogih svojih poznanika, najbližih komšija, Marija je pitala Boška:

— Jesi li, sine, očekivao ovo mučenje naših prijatelja, poštenih ljudi našeg grada?

— Sa ovim kolonama, majko, prestaju moja politička razmimoilaženja s braćom — odgovorio je Boško, veoma

ganut i iznenađen masovnim zločinima nove »hrvatske« vlasti.

Dok je narod živio u neizvjesnosti na Šehitlucima, više Banjaluke, početkom juna četrdeset prve Đuro Pucar Stari je prenosio četrnaestorici vodećih komunista Bosanske krajine, među kojima su bili Ivica i Šoša, zaključke CK KPJ o neposrednim zadacima komunista, naročito o prikupljanju oružja i političkoj mobilizaciji svih poštenih i naprednih ljudi naše zemlje.



Omladinski hor radničkog društva »Pelagić« u Banjaluci 1940.
Zvjezdicom su označeni Drago (dolje) i Šoša (gore)

Tih dana je član vojnog rukovodstva za Bosnu i Hercegovinu Mahmut Bušatlija rekao Šoši da Osman Karabegović, Branko Babič, Slovenac, Kasim Hadžić i on sačinjavaju oblasno vojno rukovodstvo, koje je trebalo da odredi sreske vojne povjerenike i prenese direktive.

Sutradan je Šoša saopštio Dragi da je određen za rukovodioca diverzantske grupe u gradu i da je glavni zadatak diverzantskih grupa prikupljanje oružja. Od tada su se diverzantske desetine Karla Roja, Nike Jurinčića, Ranka Šipke i drugih upustile u prave akcije. Tako je i Drago, obučen u uniformu domobranskog narednika, ušao

u Kastel ,staru gradsku tvrđavu, i otuda iznio pušku i stotinjak metaka.

Zabrinuta majka je držala pušku u krilu. Znala je da su u gradu izlijepljeni plakati kojima se prijetilo da će svaki onaj ko ne preda oružje biti strijeljan, da su neki već i strijeljani, a on, njen Drago, čini upravo suprotno.

— Te prijetnje su, stara, namijenjene ljudima slabih nerava. Uostalom, mi sada ulazimo u jedan novi rat. Evo ti Šoše, on će ti o svemu tome bolje i više reći. Ja idem da podmažem i zakopam pušku.

Šoša je za to vrijeme ponovo stao za upravljač svog valjka i ponovo ga je njegov prijatelj fijakerist sa gradišta vraćao kući.

— Šta ćeš ti, Mažaru, na valjku? — pitao ga je jednom prilikom Viktor Gutić, koji je dotad potpisao desetine naredbi o pogubljenju ljudi, napominjući u tim naredbama da će svi »nepoželjni elementi« u Krajini biti »u najkraćem roku uništeni«, tako da će im se uskoro zatrti svaki trag«.

Sjedeći na valjku, Šoša mu je odvratio:

— Zar je za nas Hrvate nečasno ako radimo na našoj »hrvatskoj« cesti?

— Kad si tako dobar Hrvat, onda: »Za dom spremni!«

— Do viđenja, gospodine stožerniče. Ja ću radije da potjeram svoj valjak... — odvratio je vozač i upalio motor.

Stožernik je neodlučno stajao i mislio da li da ga odmah uhapsi...

Nije ga uhapsio.

Viktor Gutić je imao širi, zamašniji, ranije skovani plan. Drugog dana poslije napada nacističke Njemačke na Sovjetski Savez, dok su se braća Mažar, nakon igranja šaha pripremala za ručak, u kući su uletjela dva brata Odića:

— Bježite, ustaše hapse redom! — i istrčali su u baštu iznad kuće koja je na rubu grada.

Nekoliko trenutaka kasnije u dvorištu je pas zalajao na grupu ustaša.

— Gdje je Šoša?! — galamio je ustaša okrenuvši pušku prema Mariji.

— Zar nije na valjku? — pribrano je odgovorila Marija.

— A Ivica?

— Otišao je u Zagreb da polaže ispit.

— Ne petljaj. . . Gdje ti je treći sin?

— Jutros je autobusom otišao u Jajce. Mogao ga je vidjeti cio grad. Sram vas bilo, u bivšoj Jugoslaviji su mi porodicu progonili, a sada i vi. . .

Ono što nisu vidjele ustaše zapazila je Marija. Između šljiva i plotova odmicala su njena tri sina — Ivica, Šoša i Drago.

Toga dana su ustaše vješto i neočekivano izvele prepad. Uhapšeni su mnogi komunisti.

Put je Šošu ubrzo vodio ka selu Orlovcima (pet kilometara od Prijedora), u kom je 25. jula trebalo da se održi sastanak vodećih komunista Bosanske krajine.

Ka tom selu je tog jutra krenuo i Ivica Marušić Ratko, mitrovački politički kažnjenik, koji je do tada radio u Zagrebu. Ratko je skrenuo s puta koji vodi prema Kozarcu i u prvom dvorištu, odmah do ulice, zapitao još bucnovnog, u bradu zaraslog domaćina:

— Ej, stari, je li ovo kuća Milana Kitonića?

— Dok sam ja živ ovo je kuća Stojana Kitonića. Tek kad mene nestane biće Milanova — promrsio je seljak, ali je odmah zatim probudio sina.

Milan je, obradovan, uveo u sobu došljaka, a ubrzo potom je dočekao i Đura Pucara Starog, Osmana Karabegovića, Mladena Stojanovića, Šoši, Velju Stojniću, Miću Šurlana, Ala Terzića, Dragu Lukića, Slobodana Marjanovića i Bracu Nemeta, koji su odmah iz kuće prešli u Stojanov gaj, kilometar daleko od glavnog puta, gdje je trebalo da se održi savjetovanje partijskih rukovodilaca s područja Kozare.

Iz gaja niko nije izlazio, izuzev Milana i njegovih ukučana, koji su donosili vodu i hranu i, ujedno, bili izviđači i čuvari gaja.

Okupljeni u hladovini, komunisti su podnosili izvještaj Đuri Pucaru o izvršenim pripremama za oružanu borbu, o formiranju sreskih štabova, prvim oružanim grupama koje još nisu bile stupile u akciju, o partijskim organizacijama, o prikupljenom oružju., već prema ranijoj odluci CK KPJ o otpočinjanju oružane borbe, koju je (odluku) krajiškim komunistima prenio Mahmut Bušatlija, član vojnog rukovodstva Bosne i Hercegovine.

Dok su komunisti izlagali šta je sve učinjeno u vezi s organizacionim pripremama za ustanak, a Milan budno čuvao stražu, pedesetpetogodišnji Stojan, živ i znatiželjan

seljak sa ožiljcima iz prvog svjetskog rata, vrtio se oko tog zanimljivog skupa, donosio i odnosio krčage s vodom i torbe s hranom, primičući se neobičnim gostima, očito raspoložen da bar nešto čuje o onome što se govorilo u njegovom gaju. Sunce je bilo visoko odskočilo kad se izvalio ispod hrasta, nekoliko koraka daleko od drugova kojima je Pucar naglašavao značaj hitnog otpočinjanja oružane borbe, predlažući nov raspored kadra. Ponekad bi, uz put, pogledao Stojana, a neko je predložio da se domaćin malo udalji, da se ponovo zaposli, da ode po hladnu vodu.

— Pustite čovjeka neka spava! — rekao je dr Mladen i sam ne vjerujući da domaćin spava.

Stojan nije spavao, mada su neki vidjeli da mu je lula ispala iz usta. Tako je vlasnik gaja saznao da će Mladen, Osman, Slobodan, Marušić i Nemet ostati na području prijedorskog sreza sa zadatkom da se povežu sa Boškom i Milošem Šiljegovićem, koji su u dubičkom srezu bili partijski i vojni povjerenici za dizanje ustanka, kao i da uspostave kontakt sa drugovima iz Bosanske Gradiške. Šoša i Šurlan su otišli prema Bosanskom Novom, Veljo Stojnić u Drvar, a Ale Terzić u Bosansku Krupu da uspostave vezu s komunistima u Bihaću.

Kada je sve saslušao, Stojan se, poslije »spavanja«, protegao i odmah počeo da traži lulu.

— Jesili se, stari, dobro naspavao? — pitao ga je dr Mladen gurajući mu kutiju sa duvanom. Uvjeren da je domaćinova znatiželja bila jača od drijemeža, da je Stojan bio nepredviđeni »učesnik« ovog značajnog savjetovanja krajiških komunista, doktor je nastavio:

— Pa dopada li ti se ovo o čemu smo ovdje, u tvom gaju, danas govorili?

Stojan ga je pogledao ispod oka, pripalio lulu i polako odgovorio:

— Doktore, vi spremate neku golemu gužvu, nešto krupno, ratničko. Odosmo ponovo u rat.

— I nije ti po volji, je li?

— Sve je dobro, ali ova mladež. . . Još je sve to zeleno. Gledaj, zar ti je onaj momčić za komandanta. . . A ne sviđa mi se ni ono što rekoste. . .

— A ti lijepo, kao da spavaš, ispusti lulu — prekinuo ga je raspoloženi Mladen.

— To je moja varka. Kad sam ja bio cuksfirer. . . — raspričao se domaćin, nošen svojim ratnim uspomjenama i

vedrinom mladih ljudi, koji su se te noći razišli u određene krajeve.

Dva dana kasnije, dvadeset sedmog jula u podne, ustaška patrola je upala u Stojanovo dvorište, tražeći njegova sina Milana. Zatekli su samo majku Anđu i povelili je prema opštini za područje Velikog i Malog Palančišta. Ali već tridesetog jula naveče sto pedeset ustanika, među kojima je bio i Milan Kitonić, Anđin sin, napalo je žandarmerijsku i ustašku postaju u toj opštinskoj zgradi u kojoj je bilo zatvoreno trideset mještana. Otvorena su vrata podruma i ljudi su pohrlili napolje. Međutim, jedanaestorica seljaka nisu željela da izađu iz zgrade. Očekivali su da će ih nova vlast, kao poštene građane, sigurno pustiti kućama. A bili su taoci. Tako je u zatvoru ostao i stari Mijat, otac Dušana Vokića, koji je sa Boškom Simatovićem predvodio ustanike. Uvjeravanja da je to njihova velika zabluda bila su uzaludna.

Dva Dušanova brata, koja su takođe bila zatvorena, napustila su se ostalima opštinsku zgradu, a njihov otac i još deset seljaka u zoru su dočekali žandare i, ujedno, svoje posljednje trenutke. Strijeljani su istog dana, nedaleko od zatvora, uništene opštinske zgrade.

Za to vrijeme je majka Anđa, pored naoružanog sina Milana i uvijek raspoloženog muža Stojana, pričala o svojim nevoljama u opštinskom podrumu i radosti talaca kada su čuli prve ustaničke pucnjeve i pokliče u prijedorskom srezu, pod slobodarskom Kozarom.

Tih posljednjih julskih dana Šošin najmlađi brat Drago i Kasim Hadžić su već doživjeli prve okršaje oko Jajca i Mrkonjić-Grada, u koje je trebalo da prenesu uputstva o ustanku.

Ono što nisu uspjeli da urade Kasim i Drago, jer su ih stalno progonile ustaške patrole, prihvatio se da izvrši Šošin brat Ivica.

Obučen u seljačko odijelo, Ivica je 27. jula ušao u poslastičarnicu »Jadran« u centru Jajca. Dok je čekao vezu, tu ga je prepoznala studentkinja Justa Grgić, koja je ubrzo dovela ustaše.

Tako se Ivica našao u rukama jajačke policije. Idući kroz grad, on se u jednom trenutku istrgao i pojurio ulicom. Ipak je uhvaćen. Slučaj je htio da se u ćeliji nađe sa Jusufom Filipovićem, partijskim rukovodiocem grada, koji je bio nešto ranije zatvoren. Tu su njih dvojica formi-

rala štab za jajački i dio kupreškog sreza. Preko stražara Popaje, simpatizera komunista, ceduljica je dospjela do partijske organizacije u mjestu, a zatim do Nemanje Vlatkovića i drugih komunista na terenu, gdje su već odjekivali prvi mitraljeski rafali, jer su Simela Šolaja i Dušan Metlić Metle sa svojim »kopljašima« 30. jula uništili žandarmerijske stanice u Pljevi i Glogovu, da bi istog dana na Grbavici razvili crvenu zastavu.

Posljednjeg julskog dana je na oko stotinu ustaša i žandara u rudniku Lješljane napalo dvjesto pedeset ustanika, koji su, predvođeni Šošom i Miloradom Mijatovićem pored petnaestak pušaka, imali vile, sjekire i kolje. Dok su rudari tek zaplijenjenim eksplozivom lomili posadu najžilavijeg neprijateljevog uporišta u jednoj zgradi, Šošina grupa je oslobodila osamdeset talaca, koji su se odmah pridružili ustanicima i razoružali žandare.

Sa uništenjem rudnika došle su i nove brige. Iz rudarske kolonije i ostalih zgrada pojedini seljaci su izvlačili jastuke i jorgane, sve do čega su došli. Jedni su tražili skrivene ustaše, a drugi se otisnuli u pljačku.

— Otkuda ti taj jorgan? — pitao je Šoša seljaka koji je išao ispred grupe »jurišlja«.

— Otkud, veliš? Od ustaša, željezničara. . .

— Odmah vrati natrag, inače ćeš pred narodni sud. Naša vojska ne smije da pljačka.

— Braniš, vidim, ustaše. Čuli smo mi da si i ti onaj otuda, Hrvat. . . — odvratio je seljak, ali drugi su mu naglo svukli jorgan s leđa.

— Zaveži! Dok si se ti kao kurva privlačio rudniku da bi što opljačkao, on je ispred svih jurišao — rekli su rudari i seljaci koji su vraćali opljačkanu robu.

Njima su se pridružili i seljaci koje su, kao taoce, bile zatvorile ustaše u Dobrljinu, naselju udaljenom petnaestak kilometara od Lješljana, na željezničkoj pruzi Bosanski Novi — Sunja, na koje su gotovo u isto vrijeme napali ustanici.

I na taj dio »fronta« je ubrzo stigao Šoša. On je i tu konsolidovao ustaničku vojsku, koja je ubrzo ponovo napala ustaše između Lješljana i Dobrljina. Na tom putu je ostao proboden bajonetom i inženjer iz rudnika Lješljana Josip Šterl, koji je nosio fes sa ustaškim znakom »U«. I drugi koji su oko njega ostavili kosti nosili su fesove, plativši tako svojim životom, i to veoma brzo, za podlu Pave-

ličevu namjeru da i na taj način, inicirajući svojim tajnim porukama da što više ustaša nosi fesove, izazove što je moguće žešći razdor i bratoubilačku borbu mještana, prije svega Srba i Muslimana, pri tom javno i intenzivno izjavljujući da su »bošnjački muslimani krv naše krvi«, da su oni »svijet naše hrvatske narodnosti«, i da će »prema tome« i »tako« biti »gledani od cijelog hrvatskog naroda i od hrvatske države«.

Ta otrovna klica razdora ne samo što nije mogla da uhvati korijen na Kozari i rastroji redove boraca nego je još više učvrstila ustanike u uvjerenju da se u borbi protiv neprijatelja i njegovih paklenih namjera moraju još odlučnije zbiti u jedinstven front, prihvatajući svakog onog koji želi da se bori za zajednički život Srba, Hrvata i Muslimana. Josipa Mažara Sošu, Ivicu Marušića Ratka, Osmana Karabegovića i druge komuniste Hrvate i Muslimane bili su s punim srcem prihvatili Kozarčani i, šta više, neki od njih su odmah stali na čelo ustaničkih grupa.

Poslije prvih akcija Šoša je početkom avgusta organizovao dva odreda — Lješljanski i Dobrljinski, svaki sa po pedeset boraca.

U tom ustaničkom naletu nisu zaboravljeni ni zatvoreni drugovi. Četvrtog avgusta su komunisti Jajca održali sastanak s jednom tačkom dnevnog reda: kako osloboditi Ivicu i Jusufa. Trebalo je uskladiti napad ustanika na Jajce i akciju ilegalaca, kao i akciju stražara u zatvoru, da bi se oslobodili uhvaćeni drugovi. . . Ali svi pokušaji su propali: Ivica i Jusuf su pod jakom stražom prebačeni u Banjaluku.

Marija je bila pred hotelom »Palas« kada su iz automobila izveli svezane Ivicu i Jusufa. Nekoliko stotina građana je gledalo majku koja se svila oko sinovljevih nogu.

Pošto se vratila kući, saznala je da su ustaše tražile i najmlađeg člana njene porodice, omladinku Nadu.

Nadu su tražili kod kuće, ali im je neko rekao da je na kupanju, na plaži, i tu su je, zaista, i mogli naći. Ustaše je nisu poznavale, pa su zato zapitale prvu grupu djevojaka:

— Je li ovdje gospođica Mažar?

— Otišla je maloprije u grad — preduhitрила je Nada svoje prijateljice.

— A kako se vi zovete?

— Zumra Omerbegović.

Ustaše su produžile niz plažu, a Nada je preplivala Vrbas i izgubila se u šljivicima.

Mariji je laknulo kada je saznala da je Nada izbjegla hapšenje, ali ju je mučila miso: Ivicu će sigurno objesiti usred grada.

Bila je sama, zabrinuta. Jedini su joj razgovor bili mala Nena i Boško, koji se u tim trenucima našao pored majke.

— Bože, da li su živi, gdje li su nam djeca? Imaš li kakvih vijesti od naših? — gotovo svakog dana su joj se obraćale majke braće Pavelića i Odića, najboljih prijatelja njene djece.

Devetog avgusta su oba »Šošina« odreda, Lješljanski i Dobrljinski, zajednički odbila neprijatelja i zarobila ustašu Kovača, zloglasnog koljača, kome je narod presudio. Tih dana je Šoša saopštio Misirači:

— Dušane, ti ćeš u Gornjem Vodičevu, a ja u Devetacima, prema ranijim uputstvima, organizovati seoski narodnooslobodilački odbor. Neka cijelo selo učestvuje u izboru i radu odbora. Kao partijski radnici dužni smo da strpljivo, bez žurbe, objašnjavamo ciljeve i potrebu opštenarodne borbe. Ovo su krupni događaji u razvitku naše Partije i našeg naroda. Prvi put biramo istinski narodnu vlast. To treba i u praksi dokazati, i zato odnos tvojih boraca prema narodu mora da bude čist kao suza. Uostalom, ti si već bio na narodnoj listi, birali su te ovi isti ljudi i za vrijeme žandarskog režima, i vjerujem da kao narodni predstavnik imaš više iskustva od mene.

Iako je u to vrijeme bio gotovo nepismen seljak, ustanik Boško Simatović dobro je razabirao šta je dobro i šta zlo, gdje je na kojoj strani pravda, u čijim je rukama sudbina naroda. Takvog su ga Mladen i Osman odmah zapazili i stavili mu na pleća mnoge dužnosti bivše, tada već uništene, opštinske vlasti. Već tog avgusta četrdeset prve postao je prvi predsjednik seoskog odbora, a kasnije predsjednik Opštinskog i Sreskog narodnooslobodilačkog odbora za Prijedor. Obavljao je tu dužnost i uz barutni dim se učio kako se pišu »narodna, opštinska akta«. Odbor je vodio mnoge poslove: od zbrinjavanja izbjeglica, ishrane vojnika i ranjenika, mobilizacije ljudstva do izdavanja propusnica, rješavanja nesuglasica među seljacima, opismenjavanja seljaka i slično. Tako je prvi akt iz opštinskog

odbora bio raspis knezovima i muftarima da predaju štam-
bilje i akta organima nove narodne vlasti. Već tada su
seljaci listom pomagali svoju vojsku, koja je, opet, branila
ognjišta u kozaračkim selima.

Tada je i Boško Šiljegović, nastojeći da proširi zajed-
ničku borbu svih naprednih ljudi Bosanske krajine, s dru-
gog kraja Kozare pisao Osmanu Zuboviću u okupiranom
gradu da »samo kroz prsa komunista, samo kroz naša prsa
mogu litjeti kugle na muslimansku sirotinju; ne tuku nas
Muslimani, ni Hrvati, nas tuku ustaše, izrodi i probisvi-
jeti...«

I dr Mladen Stojanović se ličnim porukama obraćao
naprednijim građanima da se uključe u borbu. Poslao je
pismo i Eminbegu Zaimoviću u Kozarac. Pisao mu je da
je došlo vrijeme da mu se »javi iz Kozare, ne više kao
doktor nego kao jedan od boraca i zastupnika sirotinje,
radnika i seljaka, poštenih i čestitih građana, bez razlike
ko je koje vjere i narodnosti«.



Peta krajiška brigada prelazi rijeku Vrbanju maja 1943.

U to vrijeme su borci oružane grupe Žarka Zgonja-
nina krstarila iznad pruge Bosanski Novi — Prijedor, kao
i ustanici prijedorskog doktora Mladena Stojanovića, ve-

likog prijatelja sirotinje, koji je od austrougarskih vlasti bio osuđen na smrt, a kasnije mu je kazna zamijenjena sa šesnaest godina robiye. I poslije su ga vlasti zatvarale, te je razumljivo što su ga ustaše odmah uhapsile. Mladen je ipak uspio da pobjegne iz zatvora i poviše Prijedora organizuje oružani odred, za koji su seljaci ubrzo saznali.

Zbog toga su borci Žarka Zgonjanina i tražili da se Mladen odmah pozove na njihov »front«. Iz dvadeset starih zastava je izvučeno crveno platno i napravljena je ogromna crvena zastava.

— Hoće li je vidjeti Mladen sa Kozare, komesare? — pitali su seljaci očekujući, prema obavještenju, doktora Mladena.

Dvije hiljade seljaka iz Gornje i Donje Dragotinje, Marina, Jutruguste i drugih sela okupilo se da dočeka svog doktora.

Petnaestog avgusta su na partijskom savjetovanju u Knežici, usred Kozare, svedeni rezultati dotadašnjih borbi. Istaknuto je da i drugi odredi treba da pređu na gerilski način ratovanja, na dinamičnije i organizovanije napade, napuštajući »front« i seoske straže.

— Mi ne možemo organizovati front po ugledu na veliku vojsku, niti se u liniji, iz rovova i bunkera, braniti od neprijatelja. Ipak, neki drugovi i dalje čuvaju stajaću, seosku, nepokretnu i loše organizovanu vojsku. Ustanak ne traži samo odbranu sela nego rušenje na sve strane, svega onog što koristi okupatoru — govorio je Šoša, čija su dva odreda — Lješljanski i Dobrljinski bila u stvari prva organizovana, osnovna ustanička snaga Kozare.

Tu je i predloženo da se formira specijalni pokretni odred, koji bi djelovao i izvan Kozare. Tada je bilo ukupno 150 naoružanih partizana.

Ubrzo je Šoša dobio dvije vesti: da mu je brat Ivica uhvaćen i da se nalazi u banjalučkom zatvoru i da mu je sestra Nada izašla u partizane, u četu njihovog brata Drage.

— Stara je ponovo ostala sama. Cijelog života joj nismo dali mira. Sada joj i život visi o koncu. Ustaše je neće ostaviti na miru, a Ivicu će sigurno strijeljati — govorio je Šoša, koga su teško pogodile vijesti iz gradske partijske organizacije.

Cio dan je bio sam, slomljen, tužan.

U Banjici je njegova majka Marija, čisteći posuđe koje je krajem avgusta vratila iz »Crne kuće«, sva uzbuđena izvukla sinovljevo pismo. Na rubovima novina, moleći Boška da pokuša sve kako bi ga izvukao iz zatvora, Ivica je između ostalog pisao:

»... Svako moje pismo... pisano je u nekom, grču'... Pismu uvijek prethodi povod... I uvijek se nešto zaboravi napomenuti. I tako će sve do zadnjeg časa... Vjeruj mi, ja sav drhtim nad svakom svojom riječi. Nije to strah. To je naročito stanje. To je i razumljivo. Ja se sada nalazim na mostu između života i smrti... Eto, u tom stanju živim... I sve što imam na svijetu to je ova tri centimetra duga olovčica i ova pantljika novinskog papira... Molim te, mama, mnogo si prepatila, a danas, kad dolazi naše vrijeme, ne smijemo gubiti živce na te sitnice. Budi kao kamen... Izdržite... To je borba!... Neka mi Ljerka oprosti zbog moje »nemarnosti«... Sjeća li se još mene... Radite! Radite! Radite!«

Majka je čitala i plakala. Tako ju je našla i njena podstanarka, Majer, koju je Marija primila u kuću sa djecom i mužem da bi dala oduška svome jadu posmatrajući odvođenje naroda u logore i dovlačenje više hiljada slovenačkih porodica, koje su deportovane sa svojih ognjišta.

Sutradan su joj vratili hranu koju je ona redovno nosila.

— Odveli su ga u Glinu — rekao joj je stražar poznanik, i majka je vrisnula. Znala je da je odveden u ustašku klanicu.

Iako je ranije čula da se iz Gline niko ne vraća, da je u tom mučilištu zaklano više hiljada poštenih ljudi, krenula je za sinom...

Petog septembra četrdeset prve Marija je u novinama pročitala da je Ivica Mažar, istaknuti komunistički vođa, osuđen od prijedlog suda i strijeljan.

— Ja ću zauzeti, kako znam i mogu, Ivičino mjesto — rekao je Boško svojoj majci, koja je tužno odvrtila:

— Ovo je prva krvava rana koju mi zlotvori zadođe... Šta će biti s vama...? Gdje li je Šoša, gdje li je Drago, gdje li je moja Nada?

Drago je brzo saznao za bratovljenu smrt. Pismom je odmah obavijestio Šošu, koji je na Lisini, zajedno s Mladenom Stojanovićem, Osmanom Karabegovićem i Boškom Siljegovićem, 10. septembra očekivao partijske de-

legate iz Karanskog, Dubičkog, Prijedorskog, Baljskog i Lješaljansko-dobrljinskog odreda, komuniste koji su rukovodili sa dvjesta četrdeset naoružanih boraca Kozare.

Poslije savjetovanja, na kom je analizirana prva neprijateljska ofanziva i istaknuta potreba da sve snage koncentrično napadaju na manja uporišta, kao i to da se ubuduće narod šire upozna sa zločinima okupatora i uspjesima svoje vojske na Kozari i širom zemlje, dr Mladen je saopštio odluku štaba da se dotadašnji odredi, u skladu s novim borbenim zadacima, preformiraju u tri čete: Lješaljansko-dobrljinski odred u Prvu čet, Dubički u Drugu, a Karanski u Treću.

Tog dana je održan narodni zbor. Jedan od govornika, desetar Gojko Šurlan, kome su u prvoj ofanzivi ustaše ubile ženu i dvoje djece, završio je svoj govor riječima:

— Ja za to ne osuđujem hrvatski narod. To su učinile izdajice bratskog hrvatskog naroda. Hrvat je i naš Šoša, čovjek za koga bih uvijek dao glavu. I drug Ratko. .

Šoša se ponovo našao, s Miloradom Mijatovićem, Mićom Šurlanom i Dušanom Misiraćom, na kosi Mednjaku, gdje se ljudstvo obučavalo za sljedeće akcije.

Više od svega Šoša je cijenio tačnost i disciplinovanost vojnika, borce koji vole svoje oružje i redovno ga čiste, koji ne dozvoljavaju da im se »umasti« odijelo, da vaške u njima nalaze sklonište. Sem o obuci vodova u rukovanju oružjem i izvođenju manjih taktičkih radnji, Šoša se brinuo i o tome da se što prije i bolje iskopaju bunari i izgrade magacini za smještaj hrane, da se organizuje sanitarno obezbeđenje logora, razvije lična higijena i svakodnevno političko izgrađivanje boraca.

Da bi se suzbila samovolja u četi, na konferenciji je Šoša često govorio da će se svako ko bude imao nepravilan odnos prema narodu kažnjavati najstrožom kaznom. Nije pogazio riječ. Zbog pljačkanja i silovanja ubrzo su na tom terenu strijeljana dva borca.

— U našem partizanskom odredu — Šoša je govorio poslije izvršenja kazne — mogu da žive samo beskompromisni borci Kozare. Ko nije sposoban za najveća samoodricanja i za borbe u kojima nema odstupanja ako je naređeno da se mora ići naprijed, neka odmah, bez ustručavanja, napusti logor.

Samo je jedan borac izašao iz stroja. Šoša mu je oduzeo oružje i pustio ga kući. Zatim je zapitao omladince koji su stajali nedaleko od naoružanih boraca:

— Jeste li spremni da živite u ovakvoj četi?

— Zato smo i došli ovdje, druže Šoša.

— Ko ih poznaje?

— Znamo ih dobro. To su naši, ovdašnji.

— Šta su o njima javili iz odbora?

— Mi smo s njima već razgovarali. Odbornici ih predlažu kao svoje najbolje ljude, i mi smatramo da će oni biti dobri borci.

— Da li ih četa prima? — pitao je Šoša.

— Primamo, ali uz jedan uslov: da prethodno savladaju borbenu obuku. Neka završe kandidatski staž.

Četa je stala mirno i »kandidati za partizanski odred« gласno su ponavljali tekst zakletve.

Dok je Šoša bio na izviđanju uoči napada na Gornje Podgradce, ustaško-domobranski garnizon koji je čuvao veliku pilanu sa šumskom željeznicom i radničko-službeničku koloniju, neprijatelj je 18. oktobra iznenada napao partizanski logor na kosi Mednjaku. Dva dana kasnije, kada su čete bile prisiljene da se povuku sa svojih položaja, znalo se da je to nova, tzv. druga ofanziva na Kozaru. Prema informacijama obavještajaca, na partizanski odred od tri stotine boraca krenulo je nekoliko hiljada neprijateljskih vojnika.

Prvu četvrtu je Šoša našao rasutu u streljačkom stroju i u širokom luku oko logora, odakle su se, uz pucnjavu, borci dovikivali sa ustašama.

— Jamari, nećete u naš Lenjingrad! — vikali su iza bukava Rade Kondić i Đuro Vučenović, bombaš i jurišlja, ali ih je Šoša upozorio:

— Ne istrčavajte se. Taj Lenjingrad ćemo mi večeras napustiti.

— Da ga predamo? Manevar, veliš? Vjere mi, umrijeću a neću razumjeti ovu tvoju »višu« taktiku — odgovorio je Đuro, koji je mjesec dana ranije, prilikom djeljenja dvadeset i pet kilograma halve koju su poslale prijedorske djevojke kozaračkim partizanima, dobio naziv »Busen«. Taj slatki poklon dijelio je Osman Karabegović, komesar kozaračkih partizana, koji je, kad je Đuro došao, počeo da kupi »halvene« mrvice, ono što je bilo rasuto po papiru. Tada je Đuro primijetio:

— Komesare, daj, brate, zahvati tog busenja, s te gomile.

Komesar ga je pogledao onako snažna, ali nevelika, a onda je veselo odvratio:

— Evo ti busena, moj »Busenu«!

To je već bilo dovoljno da od tada bude poznat po tom nadimku, ali i po junaštvu. Đuro i mnogi njegovi drugovi su smatrali da su uspjeli jedino ako ustaše ne bi osvojile ni metar partizanske teritorije, ustanička sela, pa je i ovaj put razrogačio oči. . .

— I veliš da napustimo naš logor! i pekaru?!

— Sve, moj »Busenu«. Idemo na Vitlovsku. Tamo ćeš dobiti jednu novu »bombašku poslasticu«.

Ostavivši jedan vod na kosi, oko logora, da bi zavarao neprijatelja, Šoša je s borcima krenuo na Široki brijeg, do štaba odreda, gdje je Mladen bio okupio komandire i političke komesare. Trebalo je da u jeku neprijateljske šire ofanzivne akcije na Kozaru partizanske snage iznenada napadnu protivničko uporište Gornje Podgrace (gdje se on najmanje nadao). Odlučeno je da Šoša objasni plan i organizaciju napada, da na izviđanju komandirima precizno odredi zadatke.

Poslije usiljenog marša, tjerani susnježicom, gazeći do pojasa riječicu Vrbašku, borci su usred dana napali garnizon, u kome je bilo 200 ustaša, žandara i domobrana. Tako je bio iznenađen, neprijatelj se iz bunkera žestoko branio. Među ustašama je bilo više okorjelih zločinaca, koji su radije ginuli nego se predavali.

Miloradova četa, s kojom su preko brisanog prostora išli Dušan i Šoša, izgubila je pet boraca u nastupanju, kada je sa crkvenog tornja, gdje se bila ugnijezdila grupa ustaša, »zalaajao« teški mitraljez.

Situacija je bila gotovo beznadežna, ali je Šoša komandovao da tri desetine s puškomitraljezima plotunskom vatrom »zaslijepe« otvor na tornju, a borci drugih desetina, takođe pucajući, da se munjevitim skokovima prebace do zaklonjenih mjesta.

— Ratko je sa četom upao u oficirsku kantu — viknuo je iza žbunja Draga Serdar, kurir štaba odreda, ali je istog trenutka smrtno pogođen.

Provlačeći se između kuća i plotova prema tornju i betonskim bunkerima iza kojih su praznjeni rafali, Šoša

je upao u kuću u kojoj su domaćini, iz straha, umjesto Pavelićeve slike stavljali sliku kralja Petra.

— Evo, vidite, gospodine, mi još čuvamo i priznajemo našega kralja.

— A gdje vam je Pavelić?

Uplašeni domaćin je ispod stola izvukao uramljenu Pavelićevu fotografiju.

— Jesi li ranije bio državni službenik?

— Jesam, gospodine.

— Prestani s tim »gospodine«... — dočeka ga je jedan od boraca.

Pa... vi ste... drugovi komunisti... partizani... — domaćinovo lice se naglo razvedrilo.

— Jesi li spremio kakvu sliku i za nas?

— Nego šta... Evo vaše zastave!

— A gdje ti je sin? — zapitao je partizan, seljak iz obližnjeg zaseoka.

— Ustaše su ga, bogami, mobilisale — promrsio je domaćin.

Šoša je pogledao kroz prozor i u dvorištu ugledao grupu preplašenih domobrana. Oni su odmah odložili puške.

— Vodite ih na seoski trg. Nijednom se ne smije ništa desiti — rekao je Šoša partizanima, a zatim je naredio domaćinu da odmah pozove sve odrasle iz naselja.

— Bože, kakva je ovo vojska! — začuđeno je pitala domaćica držeći slike Pavelića i kralja Petra i komadić crvene krpe.

Na omanjem trgu, na kom se okupilo stotinak zarobljenih domobrana i nevelika grupa meštana, govorio je doktor Mladen:

— Domobrani! Sada smo vam život poštediti i podijeliti vam sto hiljada kuna da ne gladujete dok ne stignete svojim kućama. Mi vas izdvajamo od izdajnika i nadamo se da ubuduće nećete pucati na nas.

— Nećemo... — odgovorili su obradovani domobrani.

— ...Do nove borbe! — neko je rekao, a jedan domobran je odvratio:

— Ako se opet susretnemo, pucaćemo u zrak i ponovo vam predati oružje. Ja sam već predao dvije puške. Je li tako, braćo?

— Tako je! — prihvatili su zarobljenici.

— Ne možeš ih uhvatiti ni za glavu ni za rep. To ti je rđa velika. Trebalo je njima, ako ništa drugo, skinuti odijelo i cipele — govorili su mnogi partizani, iako su znali da se domobranci ne smiju svlačiti.

Odmah zatim je Šoša sa pedeset partizana napao domobranci logor na padinama Kozare. U toj borbi je zaplijenjeno četrdeset pušaka.

Vraćajući se iz akcije, u šumi više sela Božića naišli su na »zgradu« narodnog odbora. Bila je to ogromna kaca, u koju su ranije stavljane šljive za pečenje rakije, a u ratno nevrijeme poslužila je prvim narodnim odbornicima za obavljanje poslova.

— Nevolja nas je na to natjerala, brate. Ranije je odbor bio u kući Vase Matijaša, ali smo zbog stalnih borbi često bili primorani da se preseljavamo i da skrivamo arhivu. I došli smo na ovu ideju. Kao što vidiš, nije loše. Narodna vlast, kao i naša vojska, mora da počinje ni iz čega, od kace, od opanka. Nego, treba li tebi još vojske? — pitao je na kraju razgovora odbornik iz sela Božića.

Trebalo je i vojske i oružja, pogotovu što su već idućeg mjeseca sredinom novembra, snažne neprijateljeve kolone ponovo krenule u, treću po redu, ofanzivnu akciju na Kozaru.

Tako se šest partizanskih četa ponovo žestoko uhvatilo u koštac sa snagama koje su bile neuporedivo brojnije i bolje naoružane. Ali narod Kozare je listom bio sa svojom vojskom, sa svojim četama.

Kad je krajem novembra Šoša pustio kućama domobrane i šumare koji su Nijemcima obezbjeđivali transporte bukovih trupaca, vjerovao je da i među njima ima ljudi koji su spremni na saradnju i da je takav i šumarski inspektor Majer. Inspektor mu je za vrijeme saslušanja rekao da je kao intelektualac i dobar katolik, kao bivši rezervni oficir, iako je s porodicom deportovan iz Slovenije, dobio poziv da se javi u domobrane na položaj komandanta jedne satnije, a on, eto, nije prijatelj ustaša.

— Ja sam već čitao i partizanske letke — pričao je zarobljenik.

— Od koga si ih primio?

— Od žene kod koje stanujem u Banjaluci. Njena su djeca u šumi, ovdje kod vas. To je Marija Mažar.

Iako je zarobljenik ispričao više pojedinosti iz Marijine kuće, Šošu je ipak nagrizala sumnja u šumareve

riječi .Zato je poslao pismo Dragu, komandiru čete koja je vodila akcije oko Banjaluke, da provjeri Majerove priče.

Zabradatio, naoružan mašinkom i bombama, Drago je zakucao na prozor svoje kuće na rubu grada.

— Ko je to? — čuo se ženski nepoznat glas.

— Otvaraj. . . i ne pitaj! — odvratio je Drago nestrpljivo kucajući u prozor.

Marija se već bila probudila, i kroz prozor je prihvatila sina. Kroz suze, držeći u krilu posljednje Ivičino pismo, koje je Drago sa suzama u očima pročitao, Marija je pričala:

— Moj stanar je pošten čovjek. On je naš. Morao je da prije dan-dva obuče oficirsku domobransku uniformu, ali s njim se može raditi. Plaši se, jer ima mnogo djece.

— A zar ti nemaš djece ?

— Pusti to sada, Drago. Mileva Ljubotina i ja razgovarale smo s njim i on je pristao na saradnju. Šoša ga je, kaže, oduševio i on se, veli, mora nekako odužiti. . .

— Zovi ga neka dođe.

S Marijom je u sobu ušla i njegova žena, koja je, preplašena, molila naoružanog Marijinog sina:

— Nemojte ga, molim Vas, uvlačiti u partizanske poslove. Vidite li da imamo čopor djece. Nemojte, preklijenjem Vas.

Drago je na kraju rekao domobranskom satniku, komandantu posade u Debeljacima, nedaleko od grada, da će mu uskoro poslati pismo.

Marija je na rastanku pitala sina:

— Drago, dokad ću ja ovde biti sama? Zar ne bih mogla poći s vama, pa gdje sav drugi narod tu i ja?

— Gore je još ofanziva. Reći ću Šoši i Nadi za tvoju želju, pa ćemo ti javiti.

Otisnuo se na oslobođenu teritoriju, gdje su kozarački partizani baš tada izvojevali veliku pobjedu na Markovici, usred Kozare. Na tom isturenom mjestu, poslije neuspjele treće ofanzive neprijatelj je ostavio pet stotina dobro naoružanih vojnika, ali se ni tu nije mogao dugo održati.

Petog decembra izjutra Kozarčani su potpuno uništili posadu i zaplijenili, pored pušaka, dvanaest puškomitraljeza, četiri minobacača i šest teških mitraljeza. Sto dva-

deset mrtvih i sto zarobljenih vojnika je »ušlo« u ratni dnevnik kozaračkih partizana.

Tada je stiglo pismo od Drage: »Šoša, pošalji mi bar jedan bacač. Daj nešto i drugima od bogatog mrakovačkog plijena«. Brat mu je odgovorio: »Ako ti treba zaplijeni. Gdje ti je vojska?«

Drago nije mirovao. Iako je njegova jedinica izvela više akcija, on je pripremao i jednu ličnu, svojevrsnu, veoma drsku akciju.

Dvadeset prvog decembra 1941. su na Kozari partijski rukovodioci sumirali rezultate izvanredno uspješnih borbi kozaračkih partizana i rad narodnooslobodilačkih odbora. Na tom savjetovanju, o kom se opširnije pisalo u prvom broju »Partizana sa Kozare«, komandant odreda je naglasio da je u partizanskoj vojsci prevaziđeno shvatanje da treba braniti samo svoju kuću i svoje selo kao što je to bilo u vrijeme frontalnih borbi. Stvorene su pokretne jedinice koje idu ondje gdje je neprijatelj.

Politički komesar odreda Obrad Stišović govorio je o bratstvu i jedinstvu i prvim teškoćama u radu, o tome da su hrabrošću u borbama i političkim radom u četama i pozadini politički komesari stekli povjerenje partizana i naroda. Sekretar Oblasnog komiteta KPJ Đuro Pucar je istakao da je u odredu našao stanje bolje nego u ma kojem drugom odredu u Bosanskoj krajini. Na kraju je upućeno pozdravno pismo Vrhovnom štabu NOP odreda Jugoslavije i drugu Titu, koji je tada bio u Sandžaku.

Tom prilikom su od šest četa formirana tri kozaračka bataljona. Mladen i Šoša, komandant i njegov zamjenik, Obrad Stišović i Ratko Vujović Čoče, komesar i njegov zamjenik, imali su sada jedinice koje su bile spremne za veće i zamašnije akcije.

Uoči Kozaračke ofanzive

Partizani u ustaškom oklopnom vozu ● Uputstvo narodnooslobodilačkim odborima ● Drski upad u žandarmerijsku kasarnu ● Maika Marija i mala Nena među partizanima ● Četnički izdajnički pucnji ● Junačka smrt dra Mladena Stojanovića ● Omladinski kursevi ● Tri partizanska klina u napadu na Prijedor ● Dva partizanska aviona iznad neprijateljevih kolona i položaja

Prvu novogodišnju akciju od šezdeset i dvije, koliko ih je odred izveo samo u januaru četrdeset druge, pripremili su komandant Prvog bataljona Ivica Marušić Ratko i ustanik Hamdija Omanović, koji je desetak dana ranije izašio iz Bosanskog Novog, čiji je plan, kako je nekima izgledao, bio gotovo nerazumljiv.

Trebalo je likvidirati posadu blindiranog voza koji je svakodnevno saobraćao na pruzi Prijedor — Bosanski Novi. Tražilo se petnaest dobrovoljaca koji će u domobranskim uniformama ući u oklopni voz i likvidirati ustašku posadu, a zatim, ušančeni u vozu, uništiti sve usputne neprijateljeve posade na željezničkim stanicama.

Dok su u noć uoči 6. januara 1942. borci Prvog bataljona u Blagaju svojim humanim odnosom prema zarobljenim i odmah zatim puštenim domobranima »pokazali stanovništvu da ne vode vjerski rat, nego da se bore za slobodu srpskog, hrvatskog i muslimanskog stanovništva«, kako su kasnije pisali u izvještaju Obrad Stišović i Šoša, u međuvremenu je Ivica Marušić sa petnaest partizana dobrovoljaca obučenih u domobranske uniforme, iz kućice željezničkog čuvara između stanice Svodna i Dragotinja, pozvao Prijedor da pošalje oklopni voz, jer su »partizani napali prugu i željezničku stanicu«. Voz je ubrzo stao kod čuvara i petnaest »domobrana«, koji su uspjeli da se »spasu« iz osvojene Svodne. Ali, na nesreću, ložać je osjetio prevaru, jer je čuo kada je jedan partizan rekao: »Ulazite, drugovi«. Prije nego što je u lokomotivu uskočio partizan zatvorio je oklopna vrata i potjerao voz natrag u Prijedor.

Ipak je nekoliko partizana uskočilo u dugački oklopni vagon. Voz je jurio prugom, a u tijesnom vagonском prostoru, u tami, odigravala se krvava borba. Partizani i ustaše su se pohvatali za vratove. Sjevali su noževi. Ratkova junačka grupa je izašla kao pobjednik. Međutim, voz je i dalje jurio prema Prijedoru, jer je ložać bio komandant voza. Moralo se iskakati. Nije ostavljeno ni mrtvo tijelo Milana Krnetića, jedinog poginulog partizana. Neposredno pred Prijedorom iskočio je i Ratko, koji je bio na papučici vagona, i voz je odvuкао u grad mrtve ustaše i prestravljene domobrane.

Šoša je već te noći došao i pozdravio svoje hrabre drugove. On i Obrad su potpisali pohvalu u ime Štaba odreda: »Ovaj štab pohvaljuje sve partizane i koman-



Izbeglice sa Kozare, 1943.

danta bataljona druga Ratka, učesnike u zarobljavanju i razoružavanju oklopnog voza«. U izvještaju su zabilježili i ovo: »Ovom akcijom partizani su dokazali da za njih nije ništa nemoguće. Moral partizana je u najtežoj situaciji bio odličan — izjavljuje komandant bataljona koji je bio među njima. Oni su izvršili svoj zadatak sasvim mirno i potpuno prisebno, što im je omogućilo da razoružaju nadmoćnog neprijatelja i u njegovoj »sigurnoj« tvrđavi — oklopnom vozu... Pozadina je pozdravila ovaj uspjeh partizana s velikim oduševljenjem i poklonima ih dočekala pri njihovom povratku«.

Poput munje neprijatelja je ošinula vijest o akciji partizanske desetine. Garnizoni su se još gušće ogradili bunkerima, žicama i nagaznim minama. Zato je narod ispjevao pjesmu:

»Paveliću, crno pseto,
došlo ti je crno ljeto.
Ide tebi zima loša,
protiv tebe ide Šoša.
I drug Ratko, Hrvat pravi,
kidisaće tvojoj glavi...«

Štab Prvog bataljona, koji je gotovo svakodnevno vodio manje ili veće borbe na svom širokom borbenom području, 31. januara je poslao uputstvo narodnooslobodilačkom odboru na svom terenu da odbor upozna »sve seljake da su štabovi četa dobili naređenje da na licu mjesta ubiju svakog ko se uhvati da je uzeo i najmanju tuđu stvar i da mu pribiju na prsa cedulju s natpisom »pljačkaš« i da ga ostave ležati na mjestu, kao psa, gdje je ubijen, jer se mi ne borimo za to da pljačkamo nego da narod oslobodimo od pljačkaša«.

Upozoravajući, dalje, da je najstrože zabranjeno skidanje odijela sa zarobljenih vojnika, štab je pisao: »Sa svim ranjenim vojnicima treba najljepše postupati, ne smije im se uzeti ništa od oružja, i njih prenijeti u privatnu kuću i obavijestiti štab čete da pošalje doktora ili bolničara da ih pregleda ili previje. Svojim lijepim postupanjem sa zarobljenicima i ranjenicima mi ćemo mnogo dobiti kako vojnički tako i politički među slobodnim narodima Jugoslavije i u pogledu bratskih odnosa između Srba, Hrvata i Muslimana u Bosni. Kao primjer navodimo

slučaj u Brežičanima, gdje su vojnici pod pritiskom oficira ogorčeno pružili otpor, ali su ipak nakon borbe iznijeli mrtvo tijelo našeg druga Vase Marina i poslali ga u selo da ga mi sahranimo... Muslimani u Kozarcu prigodom napada partizanskih snaga na ovo mjesto sakrili su u svoje kuće naše ranjenike, prevezli ih svojim saonicama u našu pozadinu, previli ih. Neka ova dva primjera posluže kao dokaz da je partizanska politika bratstva među narodima jedino pravilna i da svi oni koji šire bratoubilački rat... da su to najgori i najveći neprijatelji naroda i NOB, ma iz kojih redova dolazili, bilo iz srpskih, muslimanskih ili hrvatskih».

U to vrijeme je i Drago Mažar izveo neobično smjelu akciju. Jedne noći su Mileva Ljubotina i satnik Majer uz Marijinu pomoć krenuli kroz živice i stigli među isturene partizanske straže, kod komandira Draga.

— Šta misliš, hoće li žandarmerijski sastanak u Vrbanju u ovoj uniformi prepoznati partizanskog komandanta? — pitao je Drago domobranskog oficira Majera, koji mu je donio odijelo.

— U Vrbanji? Zar ćete tamo ići?

— Upravo tamo. Vaš je zadatak da posada u Debeljicama, pored koje ćemo proći, ne udari s leđa na našu grupu koja će napasti žandarmerijsku kasarnu u Vrbanju. Poslaćete nam i ugovorene znake. Kao što vidite, poslušao sam Vašu ženu: nećete direktno učestvovati u akciji partizana.

— Pa vi morate proći kroz samo predgrađe Banjaluke!

— Moramo. O tome ćete čuti, druže Majeru — odgovorio je Drago, koje je 5. februara, usred bijela dana, sa dvadeset i pet »domobrana« izbio u predgrađe Banjaluke. Naprijed je išao »satnik« Drago, tada već komandant partizanskog bataljona, a pozadi »narednik« Karlo Rojc.

— Dečki, pružite korak! — govorio je starješina koloni, koja je po dubokom snijegu odmicala između prizemnih periferijskih kuća.

— Otkuda ti, Karlo, u domobranima? — pitao je jedan građanin narednika Rojca.

— Ja sam već pet mjeseci domobranski narednik. Sada idem u novu akciju protiv partizana.

Drago je sa svojom grupom ušao u kasarnu. U satnikovoj sobi je zatekao nekoliko oficira za ručkom.

— Tako se, dakle, čuva hrvatska država? Dok se vi ovdje bezbrižno gostite, partizani vam na sve strane vr-

šljaju. Je li to hrvatska vojska? — galamio je Drago, a zatim se okrenuo začuđeno potporučniku:

— Odmah pozovite sve starješine. Treba da održimo vanredni sastanak. Imam specijalno ovlašćenje od generala.

Napolju je iznenada odjeknula bomba. Zaparao je i rafal.

Drago je naglo potegao dva pištolja, stao iza komandanta uporišta i zaprijetio mu:

— Šta si zinuo? Ako želiš da spasiš glavu, naredi svojim ljudima da ne pucaju!

Dečki, ne pucajte, ne pucajte!

Predajte se... — vikao je žandarmerijski satnik osjećajući pištolj na leđima.

Četrdeset žandarma je poslije nekoliko minuta položilo oružje. Dva žandara su ležala mrtva, ali i dvojica partizana. Deset minuta kasnije žandari i nekoliko konja nosili su municiju i oružje, kao i ranjeni partizani. Dok su žurno grabili između rijetkih kuća i ustaških uporišta oko grada, kasarna je već bila u plamenu. Satnik Majer je »nezainteresovano« posmatrao sve što se događalo oko njegove postaje. Kolona je srećno izbila na Ponir, odakle su se ubrzo, u gaćama i košuljama, spustili od straha obamrli žandari.

Građani su radosno prepričavali taj podvig partizana i njihov komandir, kome je i stariji brat, Šoša, na tome čestitao. U stvari, Šošu to nije ni iznenadilo, jer je dobro znao da upravo u takvim akcijama Drago »pronalazi« sebe.

Šoša je tada krenuo s najboljom kozaračkom četom, koja je ušla u sastav Prvog bosanskog proleterskog bataljona.

Majka Marija više nije mogla da ostane u gradu. Zbog sve glasnijih priča u okupiranim mjestima o komandantu Šoši i smionim akcijama Dragovim, za kojim je ustaška policija raspisala potjernicu sa fotografijom, Marija je navukla opanke i sredinom februara, noseći u naručju Boškovu šestogodišnju Nenu, uputila se stazama kojima su se i njena djeca otisnula.

Već na periferiji Banjaluke Marija je susrela partizane koje je vodio jedan od najboljih Šošinih i Dragovih drugova, Karlo Rojc, Banjalučanin, brodski mašinist, koji se tri mjeseca kasnije ubio da ne bi pao živ u ruke četni-

cima. Ta grupa boraca je znala da te noći pored Marije dočekuje i »drugove koji dolaze iz Vrhovnog štaba«. Zbog toga su partizani snažnim patrolama osigurali staze kojim su, jašući na konjima, odmicali Kosta Nađ, kapetan španske republikanske vojske, i Lepa Perović, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, »muž i žena« koji su iz Sarajeva vozom stigli do Banjaluke i njenih ilegalnih punktova. Kosta Nađ, kojeg je drug Tito iz oslobođenja Foče poslao u Bosansku krajinu da preuzme dužnost komandanta Operativnog štaba za to područje, i koji je i te noći nosio fes, svog konja je odmah dao Šošinoj majci Mariji i djevojčici Neni.

U to vrijeme su u ustaškim i žandarmerijskim postajama bile izlijepljene potjernice sa Šošinim slikama koje su izvučene iz policijske kartoteke. U potjernici je pisalo: »Josip Mažar, poznat u šumi pod imenom »Šoša«, bio je prije rata narednik mornarice, a kasnije privatni namještenik, rođen 1912. godine, od oca Nikole, majke Marije, pobjegao je u ljeto 1941, prvog dana rata Njemačke sa Rusijom — poznat kao veliki krvnik; 'Šošin jarak' u Kozari sada je izgledao u Grmeču. U slučaju ushićenja predvesti Zaštitnom redarstvu u Banja Luci... Potpisuje se u šumi kao zamjenik komandanta«. Za Dragu se u potjernici govorilo da je brat »zloglasnog« Josipa Mažara, da je komandant Drugog bataljona Četvrtog krajiškog odreda, pa da i njega treba svakako uhvatiti.

Oružana ustancima u selu Krminama, Marija je grlila Dragu i Nadu, ali je već sutradan morala da previja Dragove rane koje je zadobio u borbi na Karanovcu.

I do njih su dopirale vijesti o borbama kozačke proleterske čete oko Piskovice i Krupe na Vrbasu, gdje je Šoša i saznao o dolasku majke i Dragovom ranjavanju. Tada je javio da je neobično srećan što je majka među partizanima, što joj, eto, već u prvom pismu može saopštiti da su u Krupi izbacili »iz stroja« oko dvije stotine neprijateljskih vojnika, što su, jednom riječu, proletari dostojni svoje zastave.

Iako je gotovo stalno bio u četama, Šoša nikada nije sputavao inicijativu komandira, koji su u njemu gledali komandanta sposobnog da organizuje najveće akcije. Za razliku od brata Draga, koji je smjelim akcijama brzo sticao autoritet kao komandant bataljona, on je, mada i sam ne manje hrabar, radije s komandirom na položaju do

pojediniosti pripremio akcije. To su borci dobro znali, i otuda i pjesma koju su nešto kasnije često pjevali:

»... Nikad nijesmo, braćo, sreće loše

Dok je nama komandanta Šoše...«

Tih dana su Marija, Nada i mala Nena krenule iz Krmina u Jašavku. S njima su pošla i dva kurira. Kad su stigli iznad sela Čelinca, dočeka ih je plotun.

— Lezi! Ustaše! — viknuo je kurir Vlado Branković, skočivši s konja, ali je odmah jauknuo, ranjen. Drugi kurir je ustao da izbjegne zasjedu. Mala Nena je raširila ruku bespomoćno trčala po poljani.

Marija se podigla i prihvatila Nedu. Tada su iza busije iskočili naoružani ljudi. Na kapama su imali kokarde.

— Sram vas i stid bilo. Mislite samo da nas ustaše gađaju...

— Šuti, stara, dok ti nismo prosvirali metak kroz glavu — prekinuli su je četnici skinuvši s ranjenog Vlade kožni kaput i oduzevši mu oružje. Zatim su mu rekli da se, mada je komunista, pomoli bogu.

I kada su uperili puške prema ranjenom partizanu, Marija se isprječila:

— Zar brata, Srbina?

— E sad ćeš imati priliku da vidiš kako se brat Srbin ubija.

— Nado, sestro, ne daj me! — vikao je bespomoćni kurir.

Odjeknuo je pucanj i krv je potekla.

Četnici su Mariju, Nadu i Nenu pustili, valjda zbog toga što su to u tom kraju bili prvi izdajnički pucnji četnika, dotadašnjih partizana.

Nakon trodnevnog savjetovanja rukovodilac narodnooslobodilačke borbe iz Bosanske krajine u Skender-Vakufu, na kom se pretežno govorilo o odnosu prema četnicima i njihovoj izdajničkoj djelatnosti i o mjerama koje se moraju poduzeti, na putu ka Kozari, u selu Bošcu, Šoša i Dušan Misirača su saznali da je Mladen Stojanović postavljen za načelnika Operativnog štaba za Bosansku krajinu, da je za komandanta tog štaba određen Kosta Nađ, a za političkog komesara Osman Karabegović.

Šoša se radovao toj široj i čvrstoj organizaciji oslobodilačke vojske i takvom izboru članova Opštinskog štaba. Za komandanta Drugog krajiškog (kozaračkog) odreda postavljen je Obrad Stišović, španski borac i dosadašnji

politički komesar odreda, za zamjenika komandanta Šoša, za komesara odreda Ratko Vujović Čoče, španski borac, a za njegovog zamjenika Dušan Misirača.

U štab odreda Šoša nije ni otišao. Ostao je na položajima Drugog bataljona, koji je prvi primio udare neprijateljskih jedinica, koje su krenule u novu ofanzivu akciju — u narodu i borcima više poznatu kao četvrtu ofanzivu — na oslobođenu teritoriju Kozare, iako s nešto slabijim snagama nego ranije.

Ponovo su neprijateljeve snage pokušale da od Bosanske Dubice prodru prema Prijedoru. Prva polovina marta ie protekla u žestokim borbama sa snažnom njemačkom auto-mehanizovanom kolonom koja je prodrla iz Dubice. Iako je u tim sukobima izgubila oko četiri stotine ljudi (što mrtvih što ranjenih), ta kolona je uspjela da izvuče iz Prijedora svoje opkoljene snage. Tada su partizani oslobodili Kozarac, u kom se sto dvadeset ustaša, žandara i domobrana dva mjeseca snabdjevaju vazдушnim putem.

Bataljon Ivice Marušića Ratka u martu te godine izveo je oko dvadeset akcija, uglavnom pored pruge, u kojima je, za tri posljednja martovska dana, zapljenio deset puškomitraljeza, pored ostalog oružja.

I na drugim stranama su tri kozaračka bataljona nanosila sve snažnije udarce neprijatelju.

Krajem marta su formirani Četvrti bataljon i Udarni bataljon, koji je odmah, pod rukovodstvom komandanta Miloša Šiljegovića, sa Pucarom, Osmanom i Obradom krenuo u centralnu Bosnu, prema Manjači, gdje su četnici pokušavali da razbiju partizanske jedinice.

Opraštajući se od majke, Nade i Nene, koje su se spremile da krenu sa bataljonom, Šoša je bio sjetan, tužan.

— Kada si došla u partizane, stara, mislio sam da ćemo se češće, ali, vidiš, jednog dana napadamo mi, a drugog Nijemci i ustaše. A sada eto i četničkih bataljona. Svi su izgledi da ćeš nas okupiti tek poslije rata.

— Nema više nama mira ni okupljanja. Ko zna gdje ću sutra i ja zoru dočekati. I ovo dijete, svi skupa, Djeco, neka vas sreća prati.

— I tebe, stara! Ne daj se!

Štab odreda, koji je početkom aprila imao oko dvije i po hiljade boraca, bez Proletherske čete i Udarnog bataljona, izuzetnu pažnju je posvećivao borbenom jačanju

bataljona i omladinskim kursevima, na kojima je obuka trajala oko dva mjeseca.

Gotovo svakodnevno izučavanje vojnostručnu literaturu, koju je dobijao iz okupiranih gradova, Šoša nikad nije zapostavljao obuku omladinaca, njihovo osposobljavanje za noćne i bliske borbe, za vješto korišćenje zemljišta i uzajamnu vatrenu podršku između desetina, kao i sadejstvom vodova, četa i bataljona.

Dok je bio u štabu, svako jutro je prisustvovao smotri kurira i zaštitnice, pregledao oružje, čistoću odjela i tijela, plan rada komandira, hranu i ležajeve. Dvojicu kurira koji su zakasnili dvanaest sati sa odsustva (bili su kod kuće) udaljio je iz jedinice, i odluku o tome je sekretar štaba Vojo Oljača pročitao svim borcima. Red i disciplinu je smatrao jednu od osnovnih zakona partizanskog života.

Kada je čuo mišljenje pojedinaca da sa omladincima nije potrebno izvoditi obuku i »pretjerano jurišanje i podilaženje bunkerima«, Šoša je pozvao na obuku komandire koji su bili za to da se skрати »rok školovanja« i da se bez priprema omladinci uključe u borbu. U to vrijeme je Šoša organizovao i telefonske veze na cijelom području Kozare.

Upravo tih dana je stigla tužna vijest iz centralne Bosne: četnici su ubili dvadeset pet partizana, uglavnom ranjenika u Jašavcu i doktora Mladena Stojanovića, prvog komandanta kozaračkih partizana.

Četvrtog aprila je stiglo pismo od Danka Mitrova o tragičnoj pogibiji doktora Mladena i njegovih drugova. Četnički agenti su uspjeli da jednu partizansku čet, u kojoj je bio i štab odreda, uzmu u svoje ruke i da izvrše mučki napad na štab i bolnicu. Pobili su sve osoblje i ranjene drugove. Odbivši da piše pismo po želji četnika. Mladen je herojski, dosljedan svojoj borbi, poginuo od četničke ruke. Danko je zamolio da mu pošalju nove borce s Kozare, iz tog sigurnog i nepresušnog partizanskog izvorišta.

Držeći u rukama proglas partijskog komiteta i štaba odreda, izdat povodom toga mučkog ubistva, Šoša je zaplakao. Svi borci su toga dana, na prijedlog Dušana Misi-rača, odlučili da njihov odred ubuduće nosi naziv »Drugi krajski odred dr Mladen Stojanović«.

Dan ranije je Zaga Umićević, sekretar Gradskog komiteta KPJ za Banjaluku, pisala o potrebi da se poboljša

veza sa Banjalukom i o avijatičaru Kluzu i njegovoj želji da sa avionom prebaci na oslobođenu teritoriju, pa da zato požure sa obavještenjem gdje bi mogao da se spusti.

Tih dana su štabovi Drugog i Prvog krajiškog odreda pripremali najveću akciju krajiških partizana — napad na Prijedor. Prijedlog da se grad oslobodi dao je i drug Tito u pismu upućenom Operativnom štabu za Bosansku krajinu. Tako su se želje Krajišnika podudarale s mišljenjem vrhovnog komandanta da taj veći neprijatelj garnizon bude upravo Prijedor.



Kozarački hod po mukama

Tada su već i prvi partizanski aerodromski radnici, stariji Kozarčani u selu Međuvođu, nestrpljivo očekivali da na očišćenu ledinu sleti njihov prvi avion. Nagađali su otkuda bi »bombarder« mogao da izbije, koji će pilot u njemu biti, o čemu su svakog novog majskog dana pitali i komandanta aerodroma Ivicu Mitrečića, vazduhoplovnog podoficira, kome su Šoša i Boško dali zadatak da pripremi prvi partizanski aerodrom.

Nekoliko mjesci blokiran partizanskim snagama, ograđen žicom i bunkerima, najčešće snabdijevan iz vazduha, neprijateljski garnizon oko 1.200 vojnika svakako nije

očekivao tako silovit i iznenadan napad krajiških bataljona.

Šoša, čija je vojnička sposobnost u organizovanju te borbe potpuno došla do izraza u brižljivo razrađenom planu napada za sve jedinice, kretao se naprijed, stalno pomičući i cjelokupan sistem telefonskih veza, čijom se primenom i te kako olakšavalo i ubrzavalo usklađivanje akcija svih bataljona, boraca koji su, oslobađajući prvi put Prijedor, dobro znali da u zapovijesti za napad stoji da će se »svaka pojava osvjeđivanja« nad nedužnim stanovništvom smatrati četničkom izdajom, te kao i svaka pljačka, nerad, kapitulanstvo, harangiranje, panikerstvo kažnjavati na licu mjesta strijeljanjem«. Znali su da njihov »ulazak u gradu mora biti dostojan imena druga Mladena Stojanovića i svih naših palih drugova za slobodu«, da se tu moraju »prevazići naše velike pobjede na Lješljanjima, Podgoracima, Mrakovici, Jari i Kozarcu, da se moraju pokazati srčanost i hrabrost koje su pokazane u borbama sa ustašama, Nijemcima, Talijanima i četnicima«.

Prva četa Drugog bataljona, koju je predvideo Dragan Stanić i u kojoj je bilo više Prijedorčana, bez pucnja je upala u grad i bombama zauzela topovske položaje u centru grada. I četa Mileta Vučenovića je bez borbe izbila do gimnazije, u kojoj je trebalo da, kako je Šoša naredio komandiru, zaplijeni radio-stanicu. Umjesto da upadne u zgradu, četa je napala neprijateljevu jedinicu koja je išla na položaj. I Petar Mećava je svoju udarnu četvrt usmjerio ka gimnaziji, snažnom uporištu, u kom je bio i komandant garnizona pukovnik Zlobec. Da bi učutkao to posljednje žarište otpora, Šoša je naredio da se dovuku zapaljeni topovi i da se granatama ošine po zgradi. Ubrzo su granate zašišale i otpor je slomljen. Tu je poginuo i komandant garnizona. Desetak drugarica, uglavnom komunisti koje su bile zatvorene u gradskom zatvoru, dokopalo se oružja nekolicine stražara, ali iz zgrade ipak nisu mogle napolje. Napokon je Petar Mećava s grupom bombaša »ugasio« zadnje mitraljesko gnijezdo i upao u zatvorsko dvorište, a zatim požurio do kuće apotekara Babića, ustaškog funkcionera, koji je i dalje pucao, da bi na kraju ranio i jednu partizanku, koja je dejstvujući s krova doprinijela da se učutka taj prevejani ustaški kolovođa.

Uništena je i posada u rudniku Ljubiji, koja je pokušala da pomogne braniocima Prijedora.

Tako je 17. maja 1942. oslobodilačka vojska Kozare i Grmeča uništila dva posljednja neprijateljska garnizona između Grmeča i Kozare. Oslobođenja teritorije je obuhvatila veći dio Bosanske krajine. Cjelokupno naoružanje hiljadu sto zarobljenih domobrana, koji su pušteni kućama, pored oružja poginulih ustaša i domobrana čekalo je nove partizanske borce, omladince iz grada i šire okoline.

»Napad je izvršen u tri klina«, pisao je o toj borbi Operativni štab Glavnom štabu za Bosnu i Hercegovinu. »Na čelu tih klinova išle su udarne čete, koje su imale zadatac da se bez borbe probiju u centar grada, a čete koje su pozadi nastupale čistile su uporišta; time je stvorena kod neprijatelja velika panika...«

Četiri dana poslije oslobođenja Prijedora, 21. maja, u selu Lomoviti je formirana Prva krajiška brigada. U četiri bataljona, koji su sem pušaka imali i 109 puškomitraljeza i mitraljeza, bilo je oko 1200 boraca, a od njih je bilo blizu 600 skojevaca i članova Partije. Komandant je bio Ivica Marušić Ratko, a politički komesar Velimir Stojnić.

Odmah zatim, 23. maja, Šoša je telefonom pozvao svog brata Draga, obavještajnog oficira Operativnog štaba za Bosansku krajinu, koji je bio u Ljubiji:

— Hoćeš li, burazeru, da te malo provozam avionom?

Iskusni obavještajac je spustio slušalicu i uputio se ka Prijedoru. Umjesto na Međuvođe, avion »potez XXV« se spustio pored Prijedora. Iz aparata je iskočio pilot Franjo Kluz.

— Donio sam i dvanaest pušaka i dva sanduka konzervi — rekao je Franjo komandantu Kostu Nađu i Bošku Šiljegoviću kada su prišli prvom partizanskom avionu.

— Trebalo je da se odmah prebaciš na naš, kozarački aerodrom — odgovorio mu je Nađ.

— Sačekajmo Rudiju Čajaveca i strijelca Mišu Jazbeca. Oni će ubrzo stići — odgovorio je Kluz, koji se s Rudijem dogovorio da on, Franjo, svojim avionom napravi tri kruga iznad Rudijeve kancelarije u Banjaluci, a to će ujedno biti poziv da i on krene istim putem.

Nešto kasnije nego što je bilo predviđeno, na Urije se spustio i Rudijev avion »brege XIX«.

Dok su Rudi i Mišo na jednom kraju prijedorskog polja vješto zamaskirali svoj avion, a na drugom grubo napravljen drveni avion demaskirali i izložili napadu,

Franjo i Ivica su istog dana na Međuvodu već gošćeni od naroda, koji se sjatio oko aviona sa oznakom ustaške avijacije. Oni su zadržali ustaške oznake na avionu kako bi već prvim letom među ustaše unijeli zabunu.

Dok je Udarni bataljon bio na putu iz centralne Bosne ka oslobođenog Prijedoru, dok je Mira Cikota sa ostalim članovima revolucionarnog vojnog suda sudila ustaškim zločincima, Kluz s partijskim komitetom pripremao letke da ih baci domobranima u okolnim garnizonima, mehaničari su opravljali avion koji je bio oboren u borbama oko grada i u rudniku Ljubiji od starih vodovodnih cijevi izradivali nevelike avionske bombe. Tako je već krajem maja Franjo imao četrdeset i dvije avionske bombe.

Trećeg juna noću stiglo je pismo od Šoše i Ratka da se sutra zorom Kluzov avion krene u pravcu Orahove, prema kojoj se kretala ustaška kolona, a Čajavecov ka Banjaluci.

Razbacujući blato i vodu po raskvašenoj ledini, ispraćen od naroda, »potez XXV« zorom je krenuo u prvu akciju. To je bio prvi borbeni zadatak partizanske avijacije.

Tek što su se digli, Ivica je upozorio pilota na neprijateljski avion. Franjo je nekoliko trenutaka ćutao, a zatim je odgovorio:

— Vidiš ona tri bijela trougla. . . Tamo je naša zasjeda. Tako je u pismu naznačeno. A što se tiče neprijateljskog aviona, proći ćemo pored njega i — pozdravićemo se. Mi nosimo stare oznake.

Neprijateljski avijatičar, koji je bacao poštu koloni što je nastupala prema partizanskoj zasjedi više sela, nije ni slutio da je avion koji je, uz pozdrav, prošao pored njega prvi avion partizanske vojske i da će upravo on, desetak minuta kasnije, kad ostane sam na vedrom nebu, sasuti svoj teret na ustašku kolonu.

Valjda je čelo kolone, koju su pratile dvije tankete, bilo izbilo baš do partizanske zajednice kada je Kluzov avio, spustivši se na sto pedeset metara, počeo da istresa bombe na zaprepašćene ustaše. Oni su pokušavali da upozore »svoje« da su pogriješili, ali — bilo je kasno. Četa koja je bila u zasjedi poletjela je na juriš. Za nepuna dva sata neprijateljska kolona je potpuno razbijena. Na putu su ostali četrdesetak poginulih vojnika i — dvije tankete. Na jednoj od njih je ostao mrtav i istaknuti partizanski borac Mile Mećava.

Poslije podne je šesnaest pari volova izvuklo tankete. One su u oslobođenom Kozarcu ubrzo popravljene i stavljene na raspolaganje komandi.

Tog jutra je i avion u kom su bili pilot Rudi Čajavec i strijelac Mišo Jazbec podigao na noge cio neprijateljev garnizon u Banjaluci. Litjeli su iznad grada, veoma nisko, i počeli da mitraljiraju i bacaju bombe i letke. Ubrzo su u garnizonu primijetili na Rudijevom avionu partizansku zvijezdu i otvorili paklenu vatru.

Teško ranjen, Rudi je morao prisilno da se spusti kod sela Kladinjana, na teren koji je kontrolisao neprijatelj. Da ne bi ustašama pao u ruke, Rudi je izvukao pištolj i ubio se. U nemogućnosti da pomogne drugu, Jazbec se nekako dovukao do obližnjih kuća, ali je ipak tu uhvaćen. Ubrzo je strijeljan.

Iako se Čajavecov avion nije vratio sa svog prvog ratnog zadatka, naveče je u Međuvođu Kluzov avion bio okičen cvijećem i okružen razigranim kolom seoskih djevojaka i boraca. Sutradan je Kluz dobio novu pošiljku od rudara iz Ljubije — sedamdeset bombi od po dvadeset i pedeset od po pet kilograma. Tada mu je Šoša rekao:

— Kozarčani očekuju nove akcije partizanske avijacije, te zato ljudi, Franjo, ni tebi ni štabu ne daju mira.

— Ja više ne idem bez mitraljeza! — odgovorio je Ivica, koji je odmah zatim u Prijedoru napravio postolje za »šarca« i ugradio ga ispred svoga sjedišta.

Sedmog juna su Franjo i Ivica upalili motor i sa žezdeset i pet bombi i tovarom letaka krenuli prema Bosanskom Novom i Bosanskoj Dubici. Tu su izbacili letke i mitraljeskim rafalima i bombama prošarali po okolnim rovovima.

— Franjo, pogledaj: u onom gaju desno vije se njemačka zastava — vraćaju se sa zadatka, odnosno tražeći nove ciljeve, viknuo je Ivica.

Pilot je odvratio:

— Kad ugledaš ispod desnog krila njemačku zastavu — bacaj bombe, a zatim, ako stigneš, tuci iz mitraljeza.

Nekoliko puta je »potez XXV« nadletao široki zeleni gaj i nekoliko su puta bombe i rafali sijali smrt i paniku među gusto nabijene Nijemce. Na kraju su iz aviona izbačeni leci.

Ipak je nekoliko mitraljeskih metaka pogodilo krilo i rep aviona, a i Ivica je bio ranjen u ruku. I jedan i drugi

su bili bez padobrana, da bi »lakše« obavili svoj zadatak. Sutradan su Nijemci oborili domobranski avion, misleći da je partizanski.

U opkoljenoj Kozari

40.000 neprijateljevih vojnika protiv 3.000 partizana ● Narod i njegova vojska na zajedničkim položajima ● Bitka za ranjenike ● Šoša i njegovi komandiri ● Sudar na Patriji i proboj na dubičkoj cesti ● Sudbina je bila u rukama svakog pojedinca ● »Grablje« su »proččšljale« Kozaru ● Trojica u krošnji olistale bukve ● Komesar u trulom stablu ● Pjesma kod Zidanog Mlina ● Pismo mire Cikote

Svi članovi štaba odreda su već u četiri sata izjutra bili u pokretu, ga položaju, branili su svoju slobodu teritoriju. Četiri sata kasnije, borci Drugog bataljona su se — pod uraganskom vatrom iz topova i aviona — morali povući s položaja prema Banjaluci. Odstupali su s položaja prema Bosanskom Novom i borci Prvog bataljona — »gavrani«, kako ih je neprijatelj zvao, jer su mahom bili u crnim odijelima (zaplijenjena odijela su bojena jovovom korom, jer druge boje nije bilo; jedino su kape bile različite, mada su mnogi borci nosili kožnu kapu »sa strehom«, zvanu »kozarčanka«).

Sada, prvog dana ofanzive, vojska i narod su ponovo bili u pokretu, na položaju, branili su svoju slobodnu teritoriju. Borci su znali da iza sebe imaju pouzdanu pozadinu, ljude koji su se listom odazivali na njihove pozive.

Uprkos žilavom otporu već tog prvog dana ofanzive, 10. juna, Prijedor i Ljubija su bili u rukama Nijemaca, ustaša i domobrana. Njemačka komanda je na putevima oko Kozare prikupila gotovo glavninu svojih posadnih divizija koje su držane u Jugoslaviji i formirala borbenu grupu »Zapadna Bosna« od oko 15.000 vojnika. Toj grupi su pripojene ustaške i domobranske snage — oko 22.000 vojnika, pet mađarskih hortijevskih monitora na Savi i izvjestan broj četnika i milicionara — ukupno oko 40.000 vojnika, podržavanih artiljerijskim divizionima, bombarderima i tenkovima.

— Pred nama su čitave divizije! Tek sada će da bude krkljanac! — govorio je svojim bombašima Lazo Banjac, komandir Omladinske čete Prvog bataljona.

Oko tri hiljade naoružanih boraca, tri stotine ranjenika, kojima su se u ofanzivi i drugi priključili, kao i gotovo sav narod s tog područja, sve se ubrzo našlo u obruču jedinica generala Štala, na nevelikoj planini između rijeka Sane, Une, Vrbasa i Save.

— Sada više nema dvoumljenja, otpala je i poslednja naša sumnja. Ovo je borba za Kozaru — rekao je komandant odreda na sastanku štaba u Vitlovskoj.

Niko nije pitao mogu li kozarački bataljoni uspješno da se suprotstave, da pruže otpor trupama generala Štala, mogu li spriječiti prodor u Kozaru četrdeset hiljada neprijateljskih vojnika.

Borci i narod su znali da je Kozara do tada odbijala sve nateze i ofanzive, iz mjeseca u mjesec proširujući slobodnu teritoriju. U zajedničkim akcijama i političkom radu s narodom, sa svojom pozadinom, kozarački partizani su pronalazili najsigurnije izvore svoje moralne i borbene snage, čistotu oslobodilačke borbe. Bataljoni i pozadina, odbori i čete — sve je to bila neraskidiva cjelina, jedinstven borbeni položaj. Samo tako se i može razumjeti obavještenje upućeno seljacima da »jedni bez drugih« ne mogu opstati, da »svako ima da radi svoj posao« da bi »vlast koju narod osvaja ostala u njegovim rukama«, pa, upravo radi toga, i »svaka partizanska patrola po završetku posla ima dobiti potvrdu od odbora da je dužnost (u selu) izvršila u redu i da (odbori) nemaju nikakvu žalbu protiv rada patrole«, odnosno da seoska vlast »kontrolise rad partizana«, jer sve to »može da posluži za primjer svim seljacima da vide kako smo mi prava narodna vojska koja traži kontrolu naroda«.

Na takav narod i vojsku je, eto, general Štal pokrenuo šesnaest njemačkih bataljona i diviziona i dvadeset pet ustaških i domobranskih bataljona.

I dok su partizani, kao i seljaci okupljeni u zbjegove, sredinom juna čitali proglas Okružnog komiteta KPJ za Kozaru i štaba odreda da će borba biti nemilosrdna, da će partizani i ovaj put pokazati da su sinovi junačke Kozare i dok su komunisti na svojim sastancima čitali i pismo partijskog rukovodstva u kojem je stajalo da će glavni teret u ofanzivi pasti na partijske organizacije, da

»od aktivnosti, požrtvovanosti i pravilnog rada svake naše ćelije, svakog partijca, zavisi ostvarenje tog »zadatka«, na terenu zapadne Kozare, prema cesti Dubica — Prijedor, tri člana novoformirane Operativne grupe — Šoša, Miloš Šiljegović i Čoče — koja je organizovana radi uspješnijeg komandovanja na tom sektoru, već su rukovodila akcijama Prvog, Drugog i Udarnog bataljona, a Obrad Stišović i Dušan Misirača, zamjenik političkog komesara odreda, borbama Trećeg i Četvrtog bataljona.

Franjo Kluz je nešto ranije dobio naređenje da se avion s poprišta borbi na Kozari prebaci u Lušci-Palanku, u Podgrmeč. Iako je ofanziva bila u punom jeku i mada su naleti nemačke avijacije bili gotovo neprekidni, Kluz se digao prema novom aerodromu. Ostatak bombi bacili su na topove oko Grabovca i Bosanskog Novog, a potom su »uhvatili maglu« ispred njemačkog lovca. Partizanski avion je uspio da se sakrije u gustu šumu na Đedovači. Kada se avion spustio u Jelašinovačko polje, u motoru je bilo samo desetak litara običnog automobilskeg benzina.

U međuvremenu su dvije vojske uskočile u kovitlac, u žestoke borbe na mnogim mjestima na Kozari, jer poslije prodora borbenih grupa »Gejzo« i »Vedel«, koje su zauzele Prijedor i Ljubiju, u napad je — iz doline Une — krenulo nekoliko hiljada domobrana 1. brdske divizije, kao i druge snage. Neprijatelj je sužavao obruč oko Kozare, uvjeren da će dok ne uđu u borbu njemačke borbene grupe »Borovski« zadržati u okruženju Drugi krajiški odred i, tako ojačan, preći u napad na partizane i narod Kozare.

U tim junskim borbama, u dvadesetodnevnim napadima i protivnapadima rastočile su se mnoge ustaške i domobranske jedinice, naročito u borbama na Patriji i Pogledu, na Jelovcu i Bjelajcima i u Ravnom gaju.

Udarni bataljon, kojim je rukovodio Ranko Šipka, zajedno sa borcima komandanta Zgonjanina, 18. juna je upao među domobrane na Patriji i Jelovcu, a potom je, s druge strane puta Dubica — Prijedor, izbio u Ravni gaj ostavivši na poprištu borbe vođene samo te noći sto četrdeset poginulih neprijateljevih vojnika i oficira.

Za svojom vojskom vukle su se kolone naroda s kolima i stokom, žene s djecom u naručju, u kolijevkama. zbog kojih je i prokrčen procijep u obruču, koji još nije

bio potpuno učvršćen i dubok. Odbornici, partijski radnici i skojevci bili su pratioci tih razbijenih kolona.

— Ostavljajte stoku, ljudi, i prebacujte se, dok je vrijeme, preko ceste! — vikali su borci na dubičkoj cesti propuštajući mahom starije Kozarčane, žene i djecu, uglavnom iz bosanskonovskog sreza, koji su se nekoliko dana nalazili između partizanskih četa.

— Zar krave da ostavimo?! Zar žito da bacimo?! A ko će onda hraniti našu djecu? Ja, vala, svoju junicu neću ostaviti makar se protekao mrtav pored nje — odgovorio je komandantu Žarku Kozarčanin koji je vukao kravu upretnutu u kola.

Mine i granate su ubrzo zašišnale, ošinuli su meci, mnogi su zašli duboko u Kozaru, vrerujući da će njihova vojska prokrčiti prolaze i za njih i za njihovu stoku, jedino što su imali i od čega su živjeli.

Iduće noći, 19. juna, ponovo su se rasplamsale borbe na cesti i u Ravnom gaju. Još jednom je na istom mjestu prokrčen prolaz. Narod se spustio s padina.

— Diži ruke od stoke i bježi preko. Ne krčimo mi prolaz za volove i jarmove, sunce ti nebesko! — sve nestrpljiviji komandiri su uvjeravali domaćine da moraju da ostave stoku, da napokon shvate da je situacija mnogo kritičnija nego što su to mnogi u zbjegu pretpostavljali.

Sutradan, 20. juna, zatvorena je breša između 1. i 2. domobranskog zdruga i procijep od nekoliko slobodnih kilometara ponovo su zaposjele jedinice brdske divizije, čijem je štabu bilo ostalo jedino to da, kasnije, u svoj izvještaj zabilježi svoje gubitke: 513 poginulih, ranjenih i nestalih, a krajem juna 162 poginula i ranjena, odnosno da je »neprijatelj toliko žilav da su topovi upućeni u streljačku crtu i izravnom vatrom tukli u neprijateljske postave«, to jest da »dijelovi neprijateljskih tijela lete po zraku, ali ostaci ne napuštaju postavu...«

Dvadeset junskih dana su Kozarčani vodili borbe oko puta Prijedor — Dubica, tri puta su probili обруč na položajima domobranskih jedinica, ali — propušteno je dragocjeno vrijeme. Ipak je iz обруča izbjeglo nekoliko hiljada starijih ljudi, žena i djece. Moglo ih je znatno više izbjeći da se prebacivanje izvodilo brže i bez »intendanture«. Zbog toga su bataljoni morali i dalje da ostanu na položaju, da bi se i ostali narod, njegov neuporedivo veći

dio, i ranjenici, zajedno sa svojim borcima, izvukli iz obruča.

Poslije zarobljavanja 283 domobrana u Ravnom gaju, zarobljena su i petorica domobranskih kurira konjanika, koji su uletjeli među borce čete komandira Laze Banjca i »predali« povjerljivu poštu. Bio je to prepis Štalove naredbe o strijeljanju odraslih i odvođenju naroda u logor, kao i o tome da će sve jedinice dobiti snažno pojačanje, i da ubuduće ne smiju dozvoliti nijednom živom stvoru da prođe kroz linije obruča.

Pet kozaračkih bataljona je, uz pomoć pozadinskih četa- najisturenije položaje više puta gubilo i vraćalo zahvaljujući noćnim akcijama bombaša, ali se ipak nije moglo naprijed. Topovske granate su uveliko tukle zbjegove. Oči ljudi, žena i djece su bile uprte u vojsku, koja je sve grčevitije odbijala napade bojni i satnija.

— Otkuda više izviru, majku im... — čudili su se borci izmučeni danonoćnim borbama, gladni, ošamućeni od topovskih granata i avionskih bombi.

Dvadeset i prvog dana ofanzive, 1. jula, na sastanku vojnih i političkih rukovodilaca donijeta je odluka da se na jednom mjestu izvrši proboj i spase narod i vojska.

Štab odreda nije znao da su upravo tada, 3. jula, dok su Saša i Miloš pripremali pravce napada bataljona, na položaje duž puta Prijedor — Dubica stigle nove, svježe jedinice — 734. puk njemačke 704. pješadijske divizije, bataljoni borbene grupe »Borovski«. Umjesto iscrpljenih i prorijeđenih domobrana i ustaša, čije su položaje Kozarčani pretvorili u nesigurnu odbrambenu liniju, stigli su njemački automatičari, tenkovi i topovi. Njihovim dolaskom obrazovan je novi, stabilan borbeni položaj, i to je bila nova prepreka za partizanske bataljone.

Trećeg jula zorom na sastanku u Vitlovskoj je komandant odreda potpisao zapovjest o probouju.

Bataljoni su bili na položajima. Izuzev Trećeg i Četvrtog, druge nije trebalo znatnije pomjerati. I pozadina se pomakla bliže frontu, na kom se i dalje vodila žestoka borba.

Preko četiri stotine pratilaca, koji su nosili ranjenike, izgledalo je kao da se izgubilo u izduženim kolonama izbjeglica. Ljudi u zbjegu, rasuti u stotine grupa, između kola i stoke, pomicali su se čas naprijed, čas natrag, često

ukrug, bilo kuda. Sve češće su zaustavljali borce i komandire i pitali za kojim bataljonom treba da krenu.

Polegli kraj mitraljeza, borci su se okretali i s uzdahom i tugom očekivali noć. Ko li će samo iz ovog košmara izvući živu glavu i djecu na ramenima?!

Topovi i rafali su unosili nemir i zbrku među žene i djecu, a noć uoči 4. jula, noć proboja, već je nastupala.

Hiljade majki i očeva čekalo je da se vrate svojim kućnim pepelištima i grobovima najdražih. Ali tu su bile tri linije plitkih isprekidanih rovova i bunkera, koje je najprije trebalo savladati pa se sjuriti na cestu i dalje, što dalje od užasnog grotla.

Da li borci te nevelike planine imaju snage za taj najteži čas?

Vojska u šlemovima, zbijena u mitraljeskim gnijezdima i rovovima koji su se protezali do dva kilometra od dubičke ceste prema Kozari, nije ni slutila da će ustanička vojska te noći krenuti u juriš.

Lijevo od Prvog bataljona je bio Udarни bataljon Ranka Šipke, a desno ostali bataljoni odreda. Iza njih — narod, ranjenici, Kozara.

Drago Mažar je već 19. juna bio na drugoj strani, izvan obruča, na putu prema Operativnom štabu Bosanske krajine, da prenese izvještaj o kritičnom položaju opkoljenih, o potrebi da se snažnije podrže ugroženi kozarački bataljoni.

Oko ponoći je iz svih oružja otvorena uraganska vatra. Odsudna bitka za proboj je počela. Dvije vojske su još jednom ukrstile rafale. Ali — kao da to više nije front. Tutanj čelika i baruta, poprište borbe prsa u prsa.

Poslije prvog juriša je djelimično osvojena prva linija rovova i mitraljeskih gnijezda na Patriji.

Poslije drugog — pedest bombaša Omladinske čete komandira Banjca ostalo je na drugoj liniji položaja. Oko mrtvih boraca ležalo je mnogo poginulih Nijemaca, ustaša i domobrana.

— Omladinska četa... nazad! Vaš zadatak je noćas završen! — naređivao je komandant Zgonjanin, ali sedamdeset preživjelih omladinaca i dalje je, s bombama u rukama, čekalo na novi juriš.

Začuđeni komandir Banjac je mijenjajući užarenu cijev na mitraljezu pitao borce:

— Gađam li ja, drugovi, kako treba u onog Nijemca koji tuče iz teškog mitraljeza?

— Svaki rafal je tukao pravo u njega!

— Ali mitraljez i dalje bije! — odgovorio je Banjac.

— Zar ne vidite nišandžiju: on i dalje stojeći puca na nas.

— Ko zna koliko se vojnika izmijenilo na mitraljezu. Gađao si pravo u nišandžiju! — uvjeravali su ga borci.

Razdaljina između te dvije grupe ponoćnih protivnika bila je nepunih pedeset metara. Proboj se nastavljao. Bačene su nove bombe. Nova cijev mitraljeza je pekla ruke. Napokon je Banjac s petoricom boraca jurnuo. S isukanim bajonetima grupa je upala u mitraljesko gnijezdo. Zastali su. Uglavljen među dva nevelika kamena nišandžija je, smrtno pogođen, tako i ostao. Stajao je s puškomitraljezom okrenut partizanima, koji, opet, po mraku nisu mogli da zapaze da su se Nijemci koristili tim svojim poginulim vojnikom kao mamcem i da su zato uspješno zadržavali Banjca i njegove drugove ne izlažući se njihovoj vatri. Ukliješteni nišandžija se, izrešetan mnoštvom metaka, bio pretvorio u bezličnu masu.

— Nadigraše nas pošteno, nema šta! — gotovo bez ljutnje je govorio Banjac. Ponovo je čuo komandanta Zgonjanina — naređeno je da se Omladinska četa odmah vrati.

Nešto dalje se jedna četa, nakon tročasovne borbe, probila do pred samu cestu, do treće i, izgledalo je, poslijeđnje neprijateljeve linije.

— Šta je sa susjednim bataljonima? Kao da ne idu naprijed. . . — osmatrajući je govorio zabrinut komandant Ranko Šipka, čiji se bataljon takođe bio primakao cesti.

Ponovo su osuli, po komandi, svi mitraljezi i sve puške bataljona koji je bio odmah iznad puta. Pucalo se u trku, u grčevitom nastupanju. Trebalo je prikovati protivnika za zemlju i tada, kada je streljački stroj nastupao, kad su se lomila zadnja vatrena uporišta.

Pregazivši Nijemce i ustaše u jarcima i plitkim bunckerima pored puta, borci Udarnog i Prvog bataljona su odmah nastavili da napreduju i na Ravni gaj, utvrđenje s druge strane puta, i Planinicu, koja nije bila utvrđena.

Front je probijen. Obruč je, napokon, pukao.

Dva kilometra puta, taj sposobnosni prosjak u obruču, držali su borci dvaju kozaračkih bataljona.

Gdje su ranjenici, starci i žene, gdje su djeca?

Šta je sa drugim, susjednim bataljonima koji su bili u jurišu?

Svanjivalo je, a iz pozadine nikog nije bilo.

Pojas od dva spasonosna kilometra prolaza, iako je iz daljine još povremeno tučen iz mitraljeza, čekao je kolone izbjeglica i ranjenika koji su negdje pozadi, iza ovog i ostalih bataljona, očekivali pokret prema cesti i izlaz iz obruča.

Zora je svitala. Slobodnom procijepu u obruču primicala se nova nesreća — dan.

— Gdje je ostali narod? Šta je s ranjenicima? — pitali su borci seljake, koji su u trku, pognuti, prelazili cestu.

— Pa ljudi još ne znaju da je ovdje obruč probijen. Svi su se zbili iza ostalih bataljona, tamo desno. Šaljite, braćo, kurire, neka se svijet spasava.

Zora je uveliko osvajala. Sunce je iza brda najavljivalo novi težak dan.

Prolaz je bio puna dva sata slobodan, ali iz pozadine kao da više niko nije imao da izbije. A znalo se: na hiljade ljudi je bilo u Kozari! Zar samo za nekoliko desetina manjih grupa, koliko ih je za ta dva sata prošlo cestu, zar se samo za to moralo krvariti između mitraljeskih gnijezda?! Zar samo bataljoni da napuste Kozaru?! To se moglo i 18. i 19. juna, to se moglo i drugih junskih noći učiniti upravo preko ovog istog ratnog poprišta. Ali iza bataljona je izmučena pozadina, ranjeni drugovi, iza boraca su njihovi roditelji, braća i sestre, radi kojih se i vršio proboj.

Kurir je dotrčao Žarku Zgonjaninu i javio da je Drugi bataljon iznad puta, Četvrti između bunkera, a Treći je zakasnio.

— Gdje su Šoša, Čoče i Miloš?

— I oni su tamo. Saznali su da je ovdje izvršen proboj i sada se i oni spremaju za juriš.

— A šta je s ranjenicima, gdje su?

— Većina naroda, kao i ranjenika, okupila se u širokom luku iznad bataljona desno od nas, tamo gdje su Šoša i Miloš. Javili su se bolnici i zbjegu da krenu na naš pravac, ali njima, izgleda, kao da su se noge odsjekle, kao da su glavu izgubili.

Zgonjanin je uzjahao konja i na Čupića brdu, kilometar i po od ceste prema Kozari, naišao na Stišovića,

Misiraču i Babiča, koji su pokušavali da otud, iz šume, povuku i brže pokrenu ranjenike i izbjeglice prema mjestu proboja.

I dok su preko tog uskog dijela fronta promicale grupe naroda i pokoji ranjenik, desno, na Hajdarevića kosi i u Cvijića gaju, vodila se borba na život i smrt.

U prorijeđena mitraljeska gnijzda uskakali su ustaše i Nijemci, kao iz zemlje su nicala ove grupe vojnika u šlemovima, a iz pozadine su se žurile nove satnije i tenkovi.

— Šta da radimo, družo Šoša? — sve češće su pitali komandiri zamjenika komandanta odreda, koji je na desnom krilu proboja, sa čuvika više ceste, nestrpljivo očekivao ranjenike i narod.

Šta da kaže, kakvu naredbu da izda svojim bataljonima?! Tamo naprijed lijevo otvoreni su putevi za izvlačenje iz obruča, ali zar ostaviti hiljade ljudi koji su ovu vojsku uzdigli i opremili, za nju živjeli i borili se!

Dva bataljona su već bila na drugoj strani puta, izvan obruča, ali — kuda će on, kuda ova tri bataljona da pokrene: ondje gdje su putevi prokrčeni, ili natrag, u Kozaru, narodu i ranjenicima, koji još očekuju da na širokom frontu, ne samo kroz uzani procijep, krenu za svojom vojskom.

Nebo se ponovo prolomilo od pokliča, bombi i tutnja topovskih granata. Preko golih kosa partizani su jurišali i ginuli...

— Da se povučemo lijevo, na mjesto proboja, družo Šoša? Još možemo preći preko Ravnog gaja! Prolaz je slobodan! — slušao je zamjenik komandanta odreda, koji je i dalje očekivao ranjenike i hiljade izbjeglica.

Otud, slijeva, čuli su se tenkovi. Na cesti — preko koje su prešla dva bataljona, nekoliko većih grupa izbjeglog naroda i manji broj boraca iz drugih četa — dizali su se buketi od parčadi topovskih granata i zemlje i parali snopovi kuršuma.

Obruč oko Kozare ponovo se gotovo zatvorio. Procijep u njemu bivao je sve uži. Sunce je bilo uveliko odskočilo.

Pozadinske čete i organi narodne vlasti, to je bilo očigledno, nisu uspjeli da većinu naroda, pogotovo ranjenike, organizuju i povedu kroz uzano grlo proboja. Šta sada da se radi, šta da se radi?!

Šoša je stajao bez riječi i pokreta. Da li je sadejstvo između bataljona koji su učestvovali u proboju, onih što su bili na drugoj strani puta, pa i drugih jedinica širom Bosanske krajine, i onih bataljona koji su prikovani stotinama mitraljeza, moglo biti bolje organizovano i potpunije? Da li su putevi bataljona u jurišu i pozadine u neredu mogli da budu čvršći, satkani u jednu nit? Ili je ovaj orkan od čelika morao da pokida puteve štaba i njegovog odreda, izmrcvarenog zbjeга u planini?

Pred njima se pružala Patrija, široka i duga kosa, koja se od šumskih predjela Kozare spušta prema selu Gornjem Jelovcu i putu Prijedor — Dubica, gdje su Prvi i Drugi bataljon uništili neprijateljska gnijezda i otisnuli se preko puta na drugu stranu obruča. Uzani procijep u obruču je ostao, ali zar se i ostali položaji njemačkih i ustaško-domobranskih jedinica ne mogu prokrčiti i zar se iz Kozare ne mogu izvući u širokom luku naroda i ranjenici?!

Iako je jedan njemački bataljon već bio razbijen, i mada je njegov komandant poginuo a dva ustaško-domobranska bataljona potpuno rastrojena i prorijeđena, odbrana duž puta, osvježena novim snagama, odolijevala je napadima Kozarčana. Šta da kaže, šta da odluči? Koliko juče su u dolini Mlječanice bili veliki narodni zbjegovi, podizane su bajte, kuhinje, pekare, liječili su se ranjenici, držali skupovi i formirale terenske čete — živjelo se iako je taj život bio pun gorčine i iščekivanja, čekanja na ishod mnogih borbi na okolnim kosama i visovima. Tu je i sada bilo nepregledno stjecište žena i djece i 250 težih ranjenika, smještenih u zaprežna kola duž potoka Grabovca, koji čini sastavni dio doline rječice Mlječanice. I u drugim uvalama, jarcima i na proplancima čekale su izbjeglice i mnogi lakši ranjenici. Gotovo pet stotina težih i lakših ranjenika je bilo rasuto po Kozari. Zar sve to ostaviti, napustiti?! Gdje je Prva krajiška brigada, gdje su bataljoni i odredi koji su izvan obruča? Napadi partizanskih snaga na druga okolna uporišta kao da nisu slabili pritisak na Kozaru.

Stojeći na proplanku više ceste, blijed, odsutan, Šoša je napokon rekao:

— Milošu, reci komandirima da svoje jedinice postepeno, uz borbu i međusobnu podršku, povlače u šume Kozare.

- I...?
- I ništa više. Front se mora održati.
- A proboj?
- Danas ovdje ne možemo više ostati. Nijemci bi nas avionima, topovima i novim snagama potpuno dotukli. Na pogodnijim položajima odred se može i mora pripremiti za ponovni juriš. Nastojaćemo da uspostavimo vezu s Rankovim i Žarkovim bataljonom i da zajednički ponovo pokušamo da izvučemo ranjenike i narod.



Omladinska radna brigada »Mile Mečava« 1944.

Uzaludna su bila nastojanja i Franje Kluz da u neeksplodiranim avionskim bombama promijeni u Lušci Palanci upaljače i tako ih pripremi za svoj avion. Upravo kada je trebalo da »potez XXV« poleti na svoj borbeni zadatak — na neprijateljske snage, koncentrisane na dubičkoj cesti, dok se Kluz spremao da uđe u avion, iskrasnulo je njemački lovac i uništio i drugi partizanski avion.

Na Kozari je i dalje sa svih strana grmijelo. Njemački avioni su uz bombe bacali i letke, posljednju opomenu »pobunjenicima« da se predaju, da odlože oružje.

Dim se u sve gušćim snopovima peo k natmurenom nebu. Sela su gorjela, topovi su neprekidno tukli. Zarob-

ljenih nije više bilo ni s jedne ni s druge strane. Mrtvi su ležali po leđinama, u jarcima, oko bunkera, na čuvici-
ma. Između njih — mitraljesci i bombaši, dvije protiv-
ničke vojske usmjerene jedna protiv druge. Deset voj-
nika u šlemovima na jednog partizanskog borca.

Četvrtog jula u podne, kada su bataljoni što su bili
izvan obruča pod pritiskom morali napokon da krenu pu-
tevim koji su ih vodili dalje od obruča oko Kozare, bilo
je već potpuno jasno da snage koje su se našle u gvozde-
nom zagrljaju moraju same da rješavaju svoju sudbinu.

Donesena je odluka da se ponovo, već sljedeće noći,
koja se polako spuštala preko Čupića kose, izvede juriš i
razbije obruč na dubičkoj cesti.

— Ne zaboravite, drugovi, da se i ovaj naš ponovni
proboj izvodi radi spasenja naših ranjenika i naroda. Dej-
stva svake čete, napominjem, moraju biti podređena tom
našem zajedničkom zadatku. Front proboja je znatno su-
žen i, nadajmo se, neprijatelj nas noćas neće očekivati —
govorio je Šoša na sastanku sa drugovima koji su rukovo-
dili pokretom ranjenika iz Kozare.

U štabu Četvrtog bataljona, odmah iza prve linije
položaja, ležao je na nosilima Rade Kondić, komandir
Druge čete Udarnog bataljona, jedan od najboljih boraca
Kozare.

— Rade, noćas ponovo krećeš sa svojim borcima! —
rekao mu je komesar Vrhovac.

— A kad će žene i djeca, kad će narod?

— Zajedno s nama krenuće sve što je živo na Kozari.

Granata je zaštitila i tresnula nedaleko od ranjenog
druga. Iz dima je izbio, sav garav, kurir.

— Drug Kalabić je maloprije izvršio samoubistvo.
Iskoristio je odsustvo bolničarke, dokopao se pištolja i
okončao sebi muke.

Komandant mjesta u Kozarcu Adem Kalabić, teško
ranjen u obje noge, nije želio da bude na teretu drugo-
vima.

— Još jedan borac se ubio! — ponovo je javljeno.

— Druže Rade, nemoj da i ti napraviš tu nepromiš-
ljenost — rekao je Vrhovac ranjenom Kondiću, strahu-
jući da u tim presudnim trenucima i njegov i ostale bata-
ljone ne zahvati malodušnost.

— Pogibe i Austrijanac! — javljeno je poslije novog
naleta aviona, ali vremena nije bilo da se ijednog trenu-

tkauguje za Georgom Šelenderom, socijaldemokratom iz Beča, koji je poslije zarobljavanja, februara 1942, radio kao tipograf u partizanskoj štampariji, koja je zakopana u jeku ofanzive.

Oko tri partizanska bataljona i većine naroda izbjeglog s prostranog kozaračkog područja i dalje je bio čvrsto stegnut obruč. Stegli su ga četrdeset i jedan njemački i ustaško-domobranski bataljon i divizion. Obruč je bio posebno učvršćen na dubičkoj cesti, baš ondje kuda su opkoljeni Kozarčani odlučili da ponovo, u noć uoči 5. jula, izvrše posljednji juriš.

Noću, između 4. i 5. jula u drugom pokušaju partizana da se probiju na Čupića kosi kao da se nije znalo gdje su oni, a gdje Nijemci, jer su bombe na sve strane sijevale, šarali su svjetleći meci i rafali, tuklo je odasvud.

Kozarčani su ipak nastupali prema cesti i novom vatrenom zidu od gusto nabijenih »crnih« i »žutih« ustaša, Nijemaca i domobrana. Čitave topovske baterije su u streličačkom stroju, nadomak ruke, nadohvat ručne bombe.

Kada je dubičkom putu prišao Ljuban Aćimović, komandir čete u Trećem bataljonu, stiglo je novih deset tenkova. I novi vodovi automatičara. Četa je ipak iskočila na vijugavu traku puta i upala u borbu na nož. Zbunjene posade tenkova tukle su na sve strane, uokrug.

Tri buktinje na dubičkoj cesti široko su osvijetljavale ratno poprište i mrtve kraj tenkovskih gusjenica, na tenkovskim kupolama i njihovim topovima. I poginulog Danila Borkovića, komesara čete, pred čeličnim oklopom, i palog Ljubana Aćimovića, kraj slomljene njemačke topovske baterije, leševe mnogih boraca između bunkera i prorijeđenih »tigrova«. I mrtve automatičare u šlemovima na čija su mjesta stale nove satnije, novi vatreni zid, ispred kojeg su i dalje krvarile kozaračke čete.

Noć je brzo odmicala. Pojedine manje grupe seljaka promicale su, iako šibane rafalima, preko ceste i dalje od obruča.

Gdje su teški ranjenici, gdje su djeca i njihove majke?

Poginuo je i Luketić, komesar Drugog bataljona. Treći bataljon, koji se, prorijeđen, s komesarom Jocom Marjanovićem sručio niz padine Pogleđeava, ležao je između bunkera i uništenih mitraljeskih gnijezda, »šaraca« i napuštenih topova, pored mnogih mrtvih boraca Četvrtog i Drugog bataljona na Čupića kosi, ispred stotine

mitraljeza i gustih redova najelitnijih ustaških i njemačkih jedinica.

Zar se, zaista, još može ići naprijed protiv deset, protiv dvadeset puta nadmoćnijeg neprijatelja?! Zar u izmrcvarenim borcima još nije žar za nove juriše?! Kuda noćas da se krene, šta se još spasonosno može odlučiti? Je li to posljednji predah i otkucaj Kozare? Gdje su noćas putevi iskrvavljene, ucvijeljene Kozare? Gdje je Soša, gdje je štab odreda? Tamo, iza mitraljeza i desetakovanih kozaračkih četa čeka samo lelek djece, čekaju ranjeni drugovi. Zar se zaista baš tamo mora?

I po drugi put su čete morale da sviju svoja krila i krenu nazad u Kozaru.

Obruč nije probijen.

Bila je već zora kada su već prepolovljene kolone boraca, pod naletima avijacije i praćene topovskim zrnima, zamicale u kozaračke šume.

U tim najtežim, sudbonosnim trenucima odreda i naroda Kozare, osjećajući da su partizanske snage sa druge strane obruča okrenute prema drugim garnizonima ili da su u sličnim nevoljama, borci iz čete Tomice Španovića nisu mogli ni da pretpostave da se već nekoliko sati u toku noći tuku sa svojim drugovima, Kozarčanima. Bila je to gruba zabuna. Jedna četa Trećeg bataljona Prve krajiške udarne brigade uspjela je da se sa svojim komandantom bataljona Petrom Mečavom probije između njemačkih jedinica i da, bez veze s partizanima u Kozari, udari pravo preko položaja na kojima je komandir Španović sve do tada zadržavao ustaše. I tek kada su došli blizu, kada je Mečava po svaku cijenu želio da prodre u Kozaru i pomogne svojim drugovima, partizani su se napokon prepoznali i — jedni drugima poletjeli u zagrljaj. Mečavina četa je bila prvi vjesnik pomoći spolja. Na žalost, ofanziva je pomrsila račune i drugima izvan obruča te nisu prodrli kroz njemačke redove i izvukli ranjenike i narod sa Kozare. Ipak, borbena partizanska solidarnost, makar da je bila označena prodorom samo Mečavine čete, unijela je novi polet i snagu.

Poslije povlačenja s položaja, na Vitlovskoj se okupilo 850 boraca i više od 5.000 izbjeglica. Komesar bataljona Milan Vrhovac je raspoređivao borce po četama kada je kurir dotrčao i javio da su članovi štaba odreda tri kilometra daleko od njih.

Komesar je s nekoliko riječi napisanih na komadiću kartona obavijestio Šošu i Miloša da se s njim nalazi većina povučenih s položaja, da što prije treba pronaći izlaz iz izuzetno teške situacije, pogotovo što su avioni već bombardovali to veliko stjecište naroda i vojske.

— Na današnjem sastanku, drugovi, mi moramo da odlučimo kuda dalje da krenu vojska, ranjenici i narod. Ako taj zadatak želimo i u ovim uslovima da dosljedno sprovedemo u djelo, smatram da je najbolji izlaz proboj preko Mrakovice i Gole planine Omarskoj i Sani, odnosno prema Podgrmeču — završio je svoju diskusiju Šoša na savjetovanju komandira, političkih komesara i drugih partijaca.

— Mi smo o tom novom pravcu proboja prethodno razgovarali i smatramo da je dobar — složili su se komesari Trećeg i Četvrtog bataljona, ali mnogi komandiri su radije prihvatili obrazloženje ostalih drugova i, naročito, Grge Jankesa, koji se s nekoliko partijskih radnika iz Hrvatske našao na terenu Kozare.

— Uvjeren sam — govorio je Grga Jankes — da će nam na tom pravcu koji ste vi predložili neprijatelj pružiti žestok otpor, a mi više nemamo snage da se upuštamo u borbu kao na dubičkoj cesti... Zbog toga predlažem da preko Pašinih konaka i Prosare krenemo prema Savi, gdje nas neprijatelj vjerovatno ne očekuje i gdje ima nešto čamaca. Nakon prelaska rijeke i pruge Beograd — Zagreb, što je svakako lakše izvršiti nego probiti obruč oko Kozare, našli bismo se među hrvatskim partizanima, u izvanredno povoljnim uslovima.

Odluka je pala. Tomica Španović je dobio zadatak da sa svojom četom u toku noći pređe dvadeset kilometara i utvrdi da li postoje povoljni uslovi za prelazak preko Save i glavne željezničke pruge, odnosno da se u toku sutrašnjeg dana, najkasnije do četiri sata poslije podne, vrati i podnese izvještaj štabu, koji je odmah, zajedno sa preko devet stotina boraca, dvije stotine ranjenika i nekoliko hiljada izbjeglica, krenuo preko Gračanice put Pašinih konaka i pitomih šuma Prosare, bliže Savi i Tomici Španoviću.

Na čelu te potpuno iscrpene i pregladnije kolone grabio je Četvrti bataljon. Noć je bila tamna i kišovita. Komandiri su vukli obamrlu kolonu naprijed, ali povorka

ranjenika i naroda, pa i boraca, kao da više nije imala snage za ponoćne marševe bespućem.

— Komandiri, naprijed! — zvao je Šoša i sve više gubio strpljenje. — Četiri sata idemo, a samo kilometar smo odmakli od Vitlovske. Šta je to s vama?.. Drugi bataljon, izgleda, više ne interesuje ni bombe ni novi proboj. Za neizvršavanje naređenja kažnjavaćemo strijeljanjem!

— Od opšte iscrpenosti mnogi i ne shvataju šta se dešava oko njih — tvrdili su komandiri i ponovo se gubili u koloni, koja je odmicala korak po korak.

Ljude je obuzimala malaksalost, bezvoljnost i ravnodušnost, jer čovjek nije znao da li će uopšte stići na cilj.

Noć je prošla, a kolona je prešla svega četiri i po kilometra. Napokon se svila u šumi Medvjedov grob.

Gdje je Tomica?! Gdje je slobodan put?!

Iako je kiša pljuštala, borci su čvrsto spavali.

— Eto ide drug Španović! — kuriri su javili. U šest časova na Živoderu su se okupili svi komandiri i komunisti iz tog neobičnog zbjeга vojske i naroda.

— Prelazak preko Save je nemoguć — govorio je Tomica. — Mađarski monitori, naoružani topovima, i... prestano krstare rijekom, a i na padinama Prosare je neprijatelj. Put Bosanska Gradiška-Dubica je zakrčen tenkovima i hiljadama vojnika. I tamo se teško probiti. Koncentrisali su se na putu kao da nas očekuju. Na Savi smo našli svega dva čamca, drugi su uništeni. Tamo za nas nema izlaza. Možemo jedino da se podavimo u Savi. To je sve što imamo da kažem.

Grga Jankez je ćutao, svi su ćutali, a mnogi su i tog kritičnog trenutka bili odsutni.

— Milane, ne spavaj. Zar ne shvataš ozbiljnost naše situacije — upozorili su komesara Vrhovca, koji je na sastanku zaspao.

— Što god odlučite, brate, dobro će biti — gotovo ošamućen odgovorio je komesar.

— Za svojim bataljonom, Milane, idi i čuvaj prilaze prema Živoderu — rekao mu je Šoša, ali Miloš Šiljegović je bezvoljno odvratio:

— Nema od toga ništa. Bolje je da odlučimo šta sada da radimo.

Komandant Drugog bataljona Stanko Milić, koji je ranije prebjegao iz domobranstva, ne vidjevši izlaza iz obruča, osluškujući tutanj sa svih strana, na sastanku je užurbano govorio:

— Predlažem da se oružje zakopa i da se svako spasa kako zna i umije. Nije više vrijeme da se brinemo o narodu. Nema više nikome pomoći...

— I šta još predlažeš? — Šoša se digao uzbuđen.

Granata je zafijukala i zabila se nedaleko od tog skupa.

— ... Drugog izlaza ja ne vidim. Tako treba reći i narodu. Ko hoće da se preda — neka se preda. Neka ponese njemački letak...

Umjesto odgovora, svima onima koji su se demoralisali, koji su klonuli u tom bataljonu, a takvih je bilo dosta, oduzeto je oružje.

Očekivao se dolazak kurira i obavještajaca sa izvještajem o stanju na ostalim mjestima.

Ne dugo poslije toga komandant bataljona Stanko Milić se predao Nijemcima.

Sunce je bilo visoko odskočilo kada su kuriri izvjestili da gusti neprijateljski streljački strojevi ulaze sve dublje u šumu i da se slobodan prostor na Kozari svakog časa smanjuje.

Komandir i borci su čekali i — spavali. Dvadeset i nekoliko noći oni su jurišali, a sada su, obamrli, očekivali nova naređenja, riječ svoga komandanta. I narod zbijen oko boraca. A šta da se kaže, kuda da se krene? Zar se u tim prilikama mogu uopšte donijeti spasonosna rješenja?

Komandiri i komesari su se ponovo okupili na Živoderu, na tom pedlju slobodne zemlje koji su sve češće zasipale granate.

Saslušan je nov prijedlog da se odred razdvoji u manje grupe, koje bi samostalnim akcijama i svojom pronicljivošću pokušale da pronađu slobodan prolaz kroz obruč. Trebalo je ranjenike smjestiti u zemunice, u trule bukve, u kozaračke šume. Tako je trebalo da potraži spas i narod, koji se bio uveliko raspršio po šumama.

Dvadeset komandira i komesara ipak nije prihvatilo to obrazloženje šestorice svojih drugova.

— Odbijate, ali šta predlažete? — Pitao je Ratko Vujović Čoče.

Granata je prekinula tišinu i muk na tom starješinskom skupu. Zarila se upravo među komandire i borce, i nekoliko partizana je ostalo da leži u krvi.

Sutradan u zoru, pošto su stigle nove, još teže vijesti koje su prenijeli izviđači, svi pogledi su bili uprti u Šošu. Opkoljeni partizani su bili u sve težem položaju. Dragocjeno vrijeme je sve brže odmicalo. Obruč se sve više sužavao. Šoša je, napokon, progovorio:

— Svi su izgledi da se prijedlog druga Ratka mora prihvatiti. U jednom, kao što je i Čoče rekao, nema dvoumljenja: lako oružje mora i dalje biti vjeran pratilac. Bombe i pištolje prije svega. Ako se ne pronađu prolazi i skrivena mjesta u šumi, naše bombe moraju opet, na svakom mjestu, da progovore, da časno obilježe našu smrt i naša stradanja. Prije nego što se razidemo moramo obezbijediti najnužnija skrivena mjesta za ranjenike. . .

— I za svaki bataljon da odredimo mjesto ponovnog okupljanja — dodao je Vrhovec.

— A narodu šta da kažemo? — pitali su članovi odbora za odbranu Kozare.

— Vojska je učinila sve što je mogla. Ona se za narod i žrtvovala. To ljudi dobro znaju. Sada smo svi prisiljeni da pronalazimo i kopamo skloništa za kratkotrajan boravak pod zemljom, mislim prije svega na ranjenike, bilo gdje dok ne prođe neprijateljev streljački stroj.

— Znači da se živi zakopamo!

— To znači da pronalazimo sve mogućnosti da ne izginemo do posljednjeg.

— Ja, ljudi, nemam snage da to narodu saopštim.

— Mnogi su već izbjegli od obruča, drugi su se skrili u baze oko kuća i plotova. . .

— A trideset i više hiljada ljudi još bespomoćno luta šumama i čeka na našu odluku.

— Boreći se za spas naroda, vojska je ostala na Kozari, u obruču, i . . . dospjela je do ove odluke. Vojska i narod moraju da dijele sudbinu, i dobro i zlo — objašnjavao je Šoša, bespomoćan i tužan.

Raštrkani zbjegovi u nemirnim kozaračkim šumama sa stravom i jadikovkama, molitvama i suzama primili su vijest koja je najavljivala strašne časove.

Borci su užurbano kopali najnužnija skloništa za najteže, nepokretne ranjenike.

Partizanski logor se brzo osipao u manje grupe. Ali odlazile su i cijele čete.

Šoša i Miloš su sa grupom boraca i lakših ranjenika krenuli prema Bukovici, a Milan Vrhovac i Relja Lukić sa sto osamdeset ljudi, raspoređenih u četiri reorganizovane čete, sa pedeset žena i njihovom djecom našli su se u Goloj planini, u srcu Kozare, čiji je najviši vrh devet stotina sedamdeset i osam metara.

Među ženama je koračala i Mira Cikota, koja je u oslobođenom Prijedoru bila član revolucionarnog vojnog suda. Osjećajući se bespomoćnom sa djevojčicom u naručju, išla je bez riječi, sa suzom u oku, tužna. Samo je jedanput zapitala komesara:

— Kuda nas to vodiš, Milane?

— Privući ćemo se sasvim blizu neprijateljskom streljačkom stroju i pokušaćemo da se ubacimo, da mu u toku noći zađemo za leđa.

— Vodeći i ovu nejač nesrećnu?

— I nju. Kao da je ona ponešto shvata od ove naše nevolje, pa čuti i sluša kao najbolji vojnici.

— E, moj Milane, još imaš veliko, dječije srce. Ipak, svi mi gazimo u sigurnu smrt.

Topovska granata koja je pala među žene i djecu kao da je najavljivala te posljednje, samrtničke trenutke.

Patrole su se vratile i saopštile zabrinjavajuće vijesti:

— Tri gusta streljačka stroja idu prema nama, komesaru. Naprijed idu Nijemci, za njima domobranski gorski zdругovi, a iza ovih ustaše i domobrani zajedno s nekim četnicima i prisilno mobilisanim seljacima sa sjekirama i capinima u rukama. Svako trulo deblo se prevrće i svaka rupa se prekopava. Proboj je nemoguć izvesti, isto kao i povlačenje. Susreli smo mnoge seljake koji bježe ispred obruča i tog »češljanja«.

Svi su čitali. Niko nije znao šta da se radi, kuda da se krene.

Grupe koje su pronalazile najskrovitija mjesta u šumi za smještaj žena i ranjenika vratile su se upola obavljena posla, jer su naišle na dvije njemačke jurišne grupe.

Komesar Vrhovec je napokon morao da saopšti okupljenim borcima:

— Došao je naš najkritičniji trenutak, drugovi. Moramo se razilaziti, moramo pojedinačno pronalaziti mjesta koja nam koliko-toliko omogućuju da spasimo glave.

Ja se nadam da ćemo se ipak u velikom broju ponovo naći na ovom mjestu, koje označavam za naše sljedeće mjesto okupljanja. Drugovi, pomozite ženama i djeci. . .

Komesar je zastao. Čuo se tihi jecaj.

— Da se izljubimo, družimo komesaru. . .

Ljudi su se grlili i opraštali. Žene su, potpuno izgubljene, suzama kvasile dječije glave.

Dragocjeni trenuci nisu se više smjeli gubiti.

Četiri partizana žurno su kopala bazu za ranjenog Rada Kondića. I Milana Kondića. Jama je bila nedovoljno velika za nosila. Bila je plitka i zagušljiva, ali su se u nju ipak nekako smjestili. Mesto je bilo skrovito, skriveno u šiblju, neposredno kraj posljednjeg partizanskog logorišta.

— Rade, neprijatelj tek što nije naišao. Nemoj da gubiš strpljenje, biće sve dobro — rekao je komesar i poljubio se sa svojim starim prijateljem.

Ranjenog komesara Prvog bataljona Relju Lukića u kukuruzištu je zakopavao Dragutin Muharem, jedan iz desetine Muharema, koja je do ofanzive izgubila jednog, a u probodu tri borca. I gotovo cijela rodbina se našla pod ustaškim nožem.

— A kuda ćeš ti sada? — pitao je Relja ranjenog Dragutina, čija je šaka raznesena onog trenutka kada je bos, u pomrčini, u borbi prsa u prsa, naletio na ustaški mitraljez.

— Popeću se na bukvu! — odgovorio je Dragutin i nestao u gustom šiblju.

Ubrzo je sve bilo skriveno. Bataljon je nestao. Na prostoru od nepuna dva kilometra našlo je sklonište preko tri stotine ljudi u obruču.

Komesar Milan Vrhovec, njegov kurir Savo Lajić i student medicine Kveder koračali su bez riječi kroz taj čudni, pritajeni, nevidljivi partizanski logor. Gdje li su žene, gdje li su njihova dojenčad.

Iznad glava je zapucketalo granje.

— Dragice, vidiš se, silazi odmah.

Žena Milana Vučenovića sa djetetom u naručju ponovo se našla na zemlji.

— Milane, brate, šta da radim, gdje da se sklonim?

Našla je nešto bolje, skrivenije mjesto.

Nijemci su već izbili na mjesta gdje se bataljon posljednji put nalazio.

— Šta misliš, da li je Rade ostao neotkriven? Da li će nas Nijemci pronaći — pitao je kurir Lajić tek koliko da nešto kaže komesaru koji se zajedno s njim i Kvederom skrio u visoku razlistalu bukvu, gore u rašlje, u gnijezdo koje se odozdo dosta teško moglo zapaziti.

Otud, slijeva, začuli su se pucnji i vrisak žena. I plač djece.

Vladeta Radić, zamjenik komandanta bataljona, skriven sa ženama i djecom u gustom šiblju, nije mogao da otrpi a da ne opali na Nijemca koji je bajonetom ubio sedmogodišnju djevojčicu učiteljice Nele, koja je ispala iz granja kada joj je majka ostala mrtva.

— Gade! — rekao je Vladeta i, riješen da pogine, prešao preko mrtvog Nijemca i krenuo prema njihovom logoru. Tukao je iz mašinke ne krijući se, ali je ubrzo pao smrtno pogođen. Tada su zaparali rafali oko gustog šiblja i šuma se prolamala od vriska i jauka. Veću grupu žena i djece Nijemci su odmah ubili.

Uхватili su i Miru Cikotu s njenom djevojčicom, ali je nisu ubili, jer su prijedorske ustaše koje je su poznale za nju spremale drugu kaznu.

Svakog trenutka je komesar Milan očekivao da odozdo zapara rafal prema njihovom nesigurnom gnijzdu. Bombe su bile pripremljene, čeka se trenutak obračuna.

— Odoše! — s olakšanjem je promrsio Lajić gledajući kako Nijemci odlaze prema šumskom putu.

Dvije stotine metara dalje gorjele su vatre — Nijemci i ustaše su tu logorovali.

Tri druga — Vrhovac, Kveder i Lajić — tražili su bolje, sigurnije sklonište, jer su njemački automatičari tukli gotovo u svako olistalo stablo.

Uz put su na jednom drvetu ugledali braću Čankoviće, koji su se, kao vjeverice, brzo popela u sam vrh široke lisnate bukve.

— Vidite li nas sada? — odozgo je dopirao prigušeni glas.

Kveder, student medicine, popeo se na veću bukvu. Kurir Lajić je pronašao, desetak metara dalje, rupu s gornje strane nevelike bukve. Komesar Milan Vrhovac je legao u lijevak pored oborenog svježeg stabla. Iz sna ga je trgao rafal koji je, izgledalo je, ošinuo iznad same glave. Pokriven lišćem, gotovo potpuno zavučen pod stablo, slušao je razgovor Nijemaca.

Jedna vojnička cokula je stala samo dvadesetak santimetara iznad Mlianove glave. Kuda će grenadir da korakne? Drugom nogom je stao na široko deblo i — cokule je nestalo ispred očiju. Stroj Nijemaca je prošao.

Sto metara iza njih koračali su domobrani. Njih nije mnogo zanimalo ta opasna igra u šumi. Oni su brzo i bezvoljno promakli kraj palog stabla.

Nailazile su treće, najgušće »grablje«. Išli su jamari, ustaše, poneki četnik, kao i seljaci — ustaše sa capinima i pilama. Išli su sporo, bez žurbe. Oštrim šiljcima su tražili baze i skrovišta, a veće trule bukve su pilom rezali. Stroj se premeštao metar po metar.

Odjeknuo je pucanj. Odmah zatim se čuo muki udarac, pad nečijeg tijela. Ko li je to pogođen? Možda Kveder? Ili kurir Lajić?

Suva i ne baš tako debela bukva preko puta Milanovog lijevka bila je na udaru »šegača«. Grane su se zanjihale i stablo se s treskom srušilo metar-dva od Milanove glave.

— Nema nikog, majku im partizansku. . .

Da li je treći stroj tako srećan, za njih trojicu, prošao? Ali ko je maloprije pao pogođen sa stabla?

Sati su bili beskonačni, noć nikako da padne.

Komesar je najzad promolio glavu i na širokoj bukvi ugledao nasmijano lice medicinara Kvedera, koji je zvao kurira Lajića. Odozgo, sa debela šuplje bukve, oglasio se i kurir Lajić.

Krenuli su prema napuštenom neprijateljevom logoru, tamo gdje su ostavili zakopana Rada Kandića.

Partizana koje se sa visokog drveta strmoglavio pravo na glavu nisu mogli da poznaju. Pedeset metara dalje naišli su na potresan prizor: nekoliko žena i djece bilo je iskasapljeno.

— Ovo su omladinci iz našeg bataljona Čup i Kukić — komesar je poznao dvojicu partizana koja su se bila sakrila ispod trulog stabla, ali su ih tu našli i capinama dotukli, a zatim zapalili. Vatra ih ipak nije dokraja uništila.

Kada su, samo pet metara daleko od Kondićeve baze ugledali ognjšte oko kojeg su nekoliko sati ranije bile ustaše, tri druga su, u nedoumici, zastala. Kurir se prvi javio, i otud, iz žbunja, iz groba začuo se prigušen glas.

Poletjela su sva trojica, i Rade je ubrzo bio na rukama svojih drugova.

Nekoliko sati kasnije kraj Vrhovca i Kandića već je bilo dvadesetak naoružanih partizana. Sjedeći oko trule oborene bukve, pored još toplog pepelišta, neko je iznenada viknuo:

— Ej, pogledajte stablo na kom sjedite.

— Kao da se ova bukva miče? — primjetio je jedan od boraca.

Desno, iz samog vrha oborenog stabla, promolila se kao ugalj crna nečija glava.

— Svakako da se miče kad sam ja u njoj! — dočekao je čovjek koji se s mukom izvlačio iz šupljeg stabla.

— Pa to je Veljko Zec, sunce vam nebesko!

— Kosemar ćete privremenog bataljona, što i to ne kažeš. Kao što vidite, drugo komesar je imao lijepo komandno, štapsko mjesto — pričao je čovjek iz truleži, mokr i zgrčen.

Odjeknuo je glasan smijeh. Bio je to valjda prvi radostan trenutak, prvi smijeh u toj prijeteloj šumi Kozare u posljednjih mjesec dana.

— Gotovo dan i noć Nijemci su me ljuljali u bukvi. Otvarali su konzerve i ispitivali zarobljene seljake, a ja sam »uživao« — pričao je Veljko Zec, koji je samo nekoliko dana ranije postao komesar čete u reorganizovanom bataljonu.

Duboko u šumi rafali su i dalje odjekivali.

Taj mali partizanski logor je za nepuna dva dana imao četrdeset boraca. Ostavljajući patrolu u logoru, borci su krenuli prema kolibama na Golubači, gdje je ranije bio štab odreda. Tu su naišli na domobrane. Poslije kraće čarke domobrani su se razbježali, a kolona partizana koji su na nosilima nosili Radu Kandića našla se u bajtama i pored prvog toplog obroka.

Upravo dok je jedan od boraca pričao da mu je to najdraži ručak u životu, da će poslije rata, baš tog julskog dana i na tom mjestu, za sebe i svoju porodicu kuvati takav kačamak, i dok su ga drugi uvjeravali da je još rano da pominje porodicu i posljernatni kačamak, puške su zapraštale i razgovor je zamukao. Neko je u trku zakačio kazan, hrana se prosula, a po položaju, nedaleko od bajti, zalegao je streljački stroj. Bili su to domobrani, koji su konjima pošli u pljačku hrane i stoke oko štaba, ali su

radije okrenuli natrag, izbjegavajući sukob s partizanima. Umjesto njih uz kosu su se popela dva partizana.

Kada su svi bili prepušteni sami sebi, kad je svaka grupa za sebe tražila puteve spasa, surovim kozaračkim stazama je išla i Milka Šinik, jedna od tri sestre partizanke koje su s roditeljima upale u vrtlog ofanzive. Išla je prijetecom šumom potpuno sama, pregladnjela, gotovo bez nade na spas. Skrivena u paprati i osluškujući pucnjavu, dočekala je dva borca, a ubrzo i grupu od nekoliko drugova, u kojoj je bio i Šoša. Ispala je pred njih odmah pošto je Šošina grupa izbjegla njemačke potjerne patrole. Sjedili su raskomoćeni, bez obezbeđenja, ali su ipak uspjeli da zgrabe oružje i stušte se niza stranu. Krenuli su u šumu Prosare. Milka je ponovo ostala sama u paprati, bez osobite želje da se pridruži Šoši i njegovim borcima. Valjda jureći za Šošinom grupom, Nijemci su protrčali pored Milke, koja je bila bez oružja. Sutradan je naišla na kurira iz štaba odreda i s njim se uputila u novu neizvesnost. Za to vrijeme je njena sestra Ljubica bila u grupi Petra Mečave. Njeni roditelji, devetogodišnji brat Bogoljub i trinaestogodišnja sestra Mira bili su u dugačkoj koloni nedužnih Kozarčana, na putu ka koncentracionom logoru, gdje su ubrzo i ubijeni. U ofanzivi je poginula i njena sestra Zora, partizanka.

Na Kozari je gotovo sve bilo popaljeno, razvučeno, hiljadu žena i djece odvedeno prema prijedorskom i drugim koncentracionim logorima.

Na prostranoj ciglani na periferiji Prijedora, ograđenoj bunkerima i bodljikavom žicom, ustaše su u to vrijeme odvajale muškarce i odvodile na strijeljanje i na rad u Njemačku, žene i djeca su pružali ruke za zalogaj hljeba i gutljaj smrdljive vode iz bačava. Zijevala su gladna usta, ali su ostajali bez zalogaja. Tog ljeta su majke na rukama prenijele na obližnje groblje i tu zakopale dvije stotine i pedesetoro djece.

Neki su ipak uspjeli da pobjegnu iz logora, a izvjestan broj su pustili kućama. Ali samo do kućnog praga, jer su po obližnjim selima harale nove grupe ustaša. U Velikom i Malom Palančištu ubili su, 19. oktobra, petsto deset mješтана, žena i djece, kao da su htjeli da baš tu, u tom području, uguše i posljednji glas slobode i otpora.

Toga dana je odbornik Milan Vučković našao svoju ženu i troje djece preklane i razbacane pored potoka,

valjda kako su djeca bježala koljači su ih sustizali i ubijali. Tako je iz porodice Vučkovića ubijeno 27 članova, a iz pet kuća Belića svi do jednog su ubijeni. Krvnici su kralji i novorođenčad. Tako je žena Vujičića preklana zajedno s djetetom kome je bilo tek pet dana.

Milanovu grupu su ubrzo našli kuriri koje je poslao Branko Babić, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Kozaru. Već sutradan se u Mlječanici četrdeset Milanovih boraca susrelo sa osamdeset partizana koji su se, poslije proboja iz obruča, u drugoj polovini jula s Karana vratili u Kozaru, vodeći borbe s manjim grupama Nijemaca.

Te julske noći su pored Zidanog Mlina visoko lizali plameni jezici. I pjesma je odjeknula. U logor je banuo i odredski ljekar Alfred Ržehak, s petoricom partizana.

U logoru su bili i Šoša i Nikola Pavlić, rukovodilac Političkog-obavještajnog biroa Operativnog štaba za Bosansku krajinu, Vilko Vinterhalter i Skender Kulenović, Aiša Malićević i Vuka Miodrag, i Utješinović, koga je dan ranije kao vođu patrola koja je išla ispred Šošine grupe »sledila« iznenadna Vinterhalterova komanda da digne ruke uvis i odloži oružje.

Šoša je bio škrt, neraspoložen za razgovor.

— Šta da vam kažem: i naša grupa je prošla, uglavnom, kao i tvoja, druže Milane. Uz put je bilo i nekoliko manjih sukoba — pričao je Šoša komesaru Vrhovcu.

— Aiša i ja — pričala je Vuka Miodrag, koja je u maju oslobođena iz prijedorskog zatvora — presvukle smo se u seljačka odijela i nakon lutanja, obamrle od gladi i umora, sklonile se u potkrovlje napuštene kuće na raskršću sela u kom su bili Nijemci. Kada su upali u tu kuću, Aiša je uzela pištolj da se ubije, ali srećom Nijemci nisu zalazili u potkrovlje. Jele smo brašno, bez vode, i između dasaka gledale njemačke i ustaške kolone. Zatim smo čvrsto zaspale. Tako nas je našao Utješinović, koji se tuda vrzmao.

Ratko Vujović Čoče, koji se s trojicom drugova nekoliko dana krio u zagušljivoj jami, pričao je:

—Bespomoćni, izolovani i pregladnjeli, svakog trenutka smo očekivali da će Nijemci, koji su prolazili pored nas, otkrili naše nesigurno leglo iznad riječice, nedaleko od Jablanice. Hranili smo se zrnima kukuruza i vodom. Kada sam izašao na svjetlost dana, u prvi mah nisam mogao ni da koraknem.

Šoša je i dalje ćutao. Gusti redovi Nijemaca i ustaša učinili su svoje — i on je morao da traži sklonište iako do tada nije mogao ni da pretpostavi da će doći u takav, bespomoćan položaj. S manjom grupom boraca ušao je u sklonište iznad kojeg su bili naslagani pragovi za željezničku prugu. Nijemci su čak počeli da ruše trupce, ali je podoficir viknuo da požure i tada su Šoša i drugovi s olakšanjem spustili pištolje i bombe.

Sutradan je sekretar komiteta Branko Babić pozvao komesara Četvrtog bataljona Milana Vrhovca i zatražio da on sa dvadesetak boraca odmah krene u Podgrmeč i podnese izveštaj Operativnom štabu za Bosansku krajinu. Dok se ta grupa dobro naoružanih boraca probijala između njemačkih i ustaških jedinica, koje su još bile u potpunosti borbeno pripravnosti na smirenim kozaračkim bojištima, s druge strane, s puteva izvan Kozare, posljednjih julskih dana je krenuo Prvi bataljon komandanta Žarka Zgonjanina da tu, na svojoj Kozari, ponovo razvije svoje čete i krene u nove borbe.

Tako se 2. avgusta četiri stotine boraca toga bataljona našlo na Jelovcu i Patriji, na onim istim mjestima na kojima su ostavili dvije stotine svojih drugova, da bi na svakom novom koraku nailazili na sve potresnije tragove ofanzive. Oko Bokana i uz Mlječanicu, gdje se narod najčešće i najduže zadržavao, ležale su gomile leševa. Gotovo svi ranjenici su tu pobijeni. Svuda je bila pustoš i osjećao se zadah paljevine, smrt Kozaračana. I tada je za bataljonom išao narod iz obližnjih sela. Preživjeli su se vraćali svojim zgarištima.

Bataljon je svio logor na Medujaku, više Mlječanice. Razvio je patrole i izvidnice, organizovao bolnicu. Ubrzo je objavljeno da se više sela Koturova nalazi stotinu i više partizana.

Žarko je uzjahao konja i bez zaštitnice, nošen radosnim vijestima, upao u partizanski logor, gdje su ga drugovi toplo zagrlili.

— Uspostavili smo vezu s mnogim grupama, i uskoro ćemo formirati novu jedinicu. Kozara će ponovo progovoriti! — rekao mu je Šoša, koji je sutradan s nekoliko stotina boraca došao na Palež.

Tu, na Paležu, uoči smotre devet stotina boraca, Skender Kulenović je u šumi podalje od zaravanka na kojem su borci i narod igrali kozaračko kolo, u školsku sve-

sku zapisivao stihove za svoju veliku poemu — kad bi stih bio gotov, upalio bi bateriju i zapisao. Posuđena baterija je ipak »crkla« prije nego što je poema bila gotova, i Skender je posljednja dva-tri stiha zapisao u mraku.

Kada je poslije smotre boraca i naroda, 19. avgusta, prvi put čitao poemu »Stojanka, majka Knežopoljka«, Kozarčani su zanijemeli od bola i, u isto vrijeme, podstaknuti borbenim zanosom, radosni što je njihova Kozara dobila svoje vjerno blistavo pjesničko ostvarenje. Poemu je odmah zatim kurir Bućma prenio u Grmeč, gdje je u listu »Krajiški partizan« i objavljena.

Tu ih je zatekla i vijest da je u centru Prijedora 28. avgusta javno obješena Mira Cikota, koja je dan ranije u banjalučkom zatvoru predala svoje posljednje pismo Stani Oljači da ga, ako uspije, preda majci i njoj, iz zatvora izbavljenoj, djevojčici Ljiljani.

Stana je pismo uspjela da proturi u samotuljku vune, da bi tako Milinoj majci i maloj Ljiljani ostavila potreban dokument o plemenitoj partizanki koja im je — potpuno izmrcvarena danonoćnim mučenjem — uspjela da pošalje svoj posljednji pozdrav:

»... Sunce moje malo, mnogo je prepatila posljednjih dana lutajući i bježeći sa mnom... a sada joj se valja priviknuti na jedan novi život, na život u kome neće imati mamu koja razumije svoje dijete i stoji uvijek za njim... Učite je na red i rad i neka ti već sada pomaže u malim kućnim poslovima. A njezine dobre tetkice znam da će je voljeti i paziti na nju. Mislim da bi bilo dobro da još ove godine ne pođe u školu jer je fizički slaba, ali kao bude moguće, neka ide ove godine u dječije zabavište. Kupite joj tablicu i knjigu kakvu dječiju, ona već zna pomalo čitati. Sigurno se već pohvalila. Poljubi je mnogo puta, reci joj da je mama pozdravlja i moli da bude dobra i poslušna... »

Mira Cikota je sama stavila omču o vrat. Nije željela da se ustaše naslađuju u njenim očima.

Njeni drugovi, kozarčani partizani, potreseni sličnim sudbinama svojih najbližih, ponovo su se okupljali u svojim starim bataljonskim zborištima, pod svojim starim borbenim zastavama.

Komandant krajiške divizije

U borbi za Bihać ● Šoša je predao raport drugu Titu ● Grmečka drama ● Najgorči dan komandanta Šoše ● »Udvostručite budnost, Šoša je prešao u centralnu Bosnu« ● U Vrhovnom štabu ● Član štaba Petog korpusa i vijećnik Zavnbobih ● Nad belježnicom i knjigama ● Posljednja borba nerazdvojenih drugova.

Šošina brigada je bila samo jedina od osam brigadnih kolona koje su posljednjih oktobarskih dana četrdeset druge u širokom luku opsale Bihać, centar »velike Župe Krbave i Psata«, u kom se — u sedamdeset bunkera i utvrđenih zgrada — bilo ušančilo oko dvije hiljade ustaša i domobrana.

»Ustaše su uvjerenе u snagu svojih utvrđenja i utvrda«, stajalo je u jednom od više pisama bihaćkih ilegalaca koji su tog oktobra stizali na oslobođenu teritoriju, »i ne pokazuju nikakve znake da pomišljaju u skori napad. Mi vam šaljemo detaljan raspored uporišta...«

U toj župskoj jazbini ustaše su četrdeset prve zaklale nekoliko hiljada muškaraca, žena i djece, čija su se braća, muževi i sinovi ovog puta s topovima približili zajedničkim masovnim grobovima na Garavici, na domaku grada.

Poslije dvodnevnih borbi Vrhovni štab je objavio vijest: »Grad Bihać sa trideset dva okolna sela konačno je oslobođen 4. novembra u 16. časova, poslije žestokih borbi koje su trajale 42 časa«. Šest stotina pedeset mrtvih, osamsto sedamdeset zarobljenih vojnika i oficira; hiljadu i po zaplijenjenih pušaka i osam topova, pet vagona municije i drugi ratni plijen označili su kraj borbi oko tog osinjeg gnijezda, u kom je poginulo i ranjeno sto pedeset boraca, čiji su drugovi, borci brigada, slijedećih dana oslobodili Bosansku Krupu, Cazin, Veliku Kladuš, Cetingrad i druga manja mjesta.

Već krajem novembra je Šoša i Srpskim Jasenicama, u selu petnaestak kilometara daleko od Bosanske Krupe, ispod Grmeča, donosio prve odluke kao komandant novostvorene Četvrte udarne krajiške divizije, čije su brigade — Druga, Peta i Šesta — vodile nove borbe.

Prve dane nove, 1943. godine Šoša je proveo pripremajući svoju diviziju za smotru. Tu su se zatekle i Vuka

Miodrag i njegova majka Marija, kojom je prilikom rekao da tu partizanku, koju je zavolio dobro čuva.

Obavještavajući Vrhovni štab NOV i POJ da će se 7. januara u Jasenicama održati smotra Četvrtе divizije i veliki zbor naroda iz Podgrmeča, Kosta Nađ je zamolio da na tu manifestaciju naroda i vojske dođe i drug Tito.

U štabovima jedinica koje su čuvale oslobođenu teritoriju Grmeča i napadale okolne garnizone, s neskrivenim uzbuđenjem se čitala kratka depeša: »Drug Tito dolazi na smotru naše divizije«.

Kada je za tu vjest saznala Marija, došla je u štab divizije i rekla sinu:

— Ja ne vidim dobro, i udesi kako god znaš da budem blizu druga Tita.

Kanula je suza. Kako bi voljela da su tu i njen Ivica, i Nada, tek oslobođena iz šestomjesečnog zatočeništva od četnika Rade Radića u centralnoj Bosni, i Boško, najstariji sin.

— Dijet mu je ovdje, s nama, a on... u Banjaluci — odgovorio je prijekorno Šoša kad je majka pomenula Boška.

— Ko zna šta mu je, u kakvoj je nevolji... — odgovorila je Marija, koja je, kao i svaka majka, branila sina, mada se čudila i pitala šta li je tako snažno vezalo njenog Boška za Banjaluku. Ipak je rekla Šoši: — čula sam da i Boško radi ilegalno, da prima letke i pomaže pokret.

— Da, ali nisam siguran da je spreman za odlučnije i otvorenije akcije. Uostalom, ostavimo ga neka radi šta hoće — odgovorio je Šoša, iako je znao da mu brat obavlja zadatke u ilegalnom pokretu. Ipak mu se sve to činilo nedovoljnim u vrijeme kad i stariji ljudi, s više djece, odlaze u Narodnooslobodilačku vojsku. Tu, u Jasenicama, saznali su da je satnik Majer s nekoliko domobrana simpatizera strijeljano u Banjaluci maja četrdeset druge.

Šoša je na najvećem zboru oslobođenog naroda Grmeča i Podgrmeča predao raport drugu Titu i zajedno s borcima i majkom Marijom slušao vrhovnog komandanta:

— ... Mi smo pokoljenje koje pati, ali mi smo i ti koji našim potomcima stvaramo bolji i srećniji život... Fašizmu idu posljednji dani i u svom bijesu on će sve pokušati. Ali mi ćemo ga pobijediti. Mi ćemo na njegovim kostima stvarati našu budućnost, nove gradove i sela, naša će zemlja procvjetati...

Na popodnevnom sastanku s komandirima i komesarima drug Tito je rekao da kao zjenicu oka čuvaju omladinu, budućeg graditelja zemlje, jer će još biti neobično teških borbi.

Dok je Šoša s Drugom i Petom brigadom čistio uporišta oko Banjaluke, u Podgrmeču, posebno oko Sanskog Mosta, kao i u mnogim drugim krajevima oslobođene teritorije vodila se ogorčena borba s njemačkim jedinicama koje su bile krenule u novu, četvrtu ofanzivu.

Prve i najžešće borbe u Podgrmeču počele su 20. januara iznad Sanskog Mosta, kao i na drugim isturenim položajima Šeste, Osme i Prve krajiške brigade, oko puteva i visova na kojima je svaki metar zemljišta bio dobro poznat borcima bataljona.

Šoša je za to vrijeme sa svoje dvije brigade užurbano grabilo prema Lušci-Palanci da bi na vrijeme stigli u Podgrmeč i spriječe Nijemce da prodru prema bolnicama i selima u koja dotad okupatorska čizma nije zagazila, gdje je narod imao očuvane kuće i zbinutu čeljad. U tom vrtoglavom maršu od sto pedeset kilometara srećno su izbjegli širi napad Nijemaca na Karan i Kozaru, teren koji su brigade prešle bez borbe, poslije čega su, 27. januara, izbili u Podgrmeč, i to upravo u času kada su veoma snažne njemačke jedinice uspjele da se probiju do Benakovca i Majkić-Japre i neposredno ugroze bolnice i centar oslobođene teritorije.

Bilo je to vrijeme kada su Šošine brigade zajedno s petnaest hiljada izbjeglica doživljavale neobičnu dramu oko zavijanih grmečkih visova, oko Crnog vrha i Trovrha, na visini od preko hiljadu tri stotine metara, opkoljene od neprijatelja. Bili su to trenuci kada se nije znalo kuda da se krene. Uz sablasno kruženje bombardera po zamrzlim stazama tekli su potoci premrzlih izbjeglica, mahom žena i djece. Došle su zimske noći bespuća i marševa, odvijala se drama u kojoj su majke pamet gubile od tuge za izgubljenom djecom. Kao da je i ova Kozara bila na pomolu. Narod je i dalje pratio svoju vojsku, jer niko nije želeo ni dan ropstva. Tako se stvarao partizanski moral, duh jedinstva i nepokolebljiva vjera u budućnost.

Ipak su poslije izuzetno teških borbi Druga i Peta brigada probile obruč i zajedno s izbjeglim narodom i ranjenicima, mada su na tom putu mnogi poginuli, i mada

nisu imale veze sa štabom divizije, spustile se s Grmeča, a zatim produžile ka Karanu i Kazati.

Spasena je većina naroda i očuvana udarna snaga divizije.

Upravo kada je divizija pripremala nove i veće akcije, kada su brigade krenule u nove borbe. Šoša je dobio vijest da mu je majka umrla od tifusa u bolnici Prve krajiške brigade na Vlašću, da je izdahnula na krilu svoje ćerke Nade, koja je, kao i malu Nenu, takođe zahvatila epidemija tifusa.

Šoša je plakao. Dvadeset i četiri sata je bio sam, ne-utješan, slomljen. Svojoj majci, koja je, učestvujući u dugogodišnjoj borbi svoje djece i njihovih drugova prerano sagorjela, on, njen Šoša, nije uspio da pruži ništa od onoga što je intimno želio i očekivao.

Bio je to njegov najteži, najgorči dan u životu. »Teži trenutak ja više ne mogu doživjeti« — rekao je članovima štaba, koji su mu odmah zatim predali naređenje da je određen na službu u štabu korpusa.

Kosta Nađ mu je početkom maja saopštio da je određen za komandanta Dvanaeste krajiške divizije, koja je trebalo da djeluje u centralnoj Bosni (od avgusta 1943. divizija je dobila naziv — Jedanaesta udarna divizija). Za komesara divizije je određen Žarko Zgonjanin.

Šoša je bio zadovoljan. Ostao je sa svojim starim ratnim drugovima sa Kozare, mada ga novi teren i novi zadaci nisu osobito privlačili. Trebalo je da na prostoru između rijeka Bosne i Vrbasa razbije četničke odrede Rade Radića i Laze Tešanovića, da uništava ustaško-domobranske garnizone, nastojeći da se zavedeni i prisilno mobilisani seljaci, četnici i domobrani političkim radom pridobiju i uključe u brigade i nove odrede.

Putujući u centralnu Bosnu Šoša i Nada su se zatekli u Koričanima, kraj majčinog groba. U susretu s majčinih grobom rana je ponovo prokravila. Bol je bio neizmjeran.

Ubrzo su domobransko-ustaški garnizoni preko uputstva i naređenja, od kojih su u to vrijeme neka i zaplijenjena, upozoravani da su na njihov teren došli »krvavi partizanski komandant«, prije svega krvavi Šoša, i da zato moraju da udvostruče budnost« i usklade akcije sa »mjesnim četnicima da bi blagovremeno obavještavali o pokretima ovih komunističkih jedinica«.

Borba s Nijemcima, četnicima i ustašama oko Kotor-Varoši, Tešnja, Teslića, Prnjavora, Dervente i u drugim

krajevima centralne Bosne, u kojima su brigade ojačane novim borcima, potvrdile su čvrstu odluku divizije da u potpunosti izvrše naređenje vrhovnog komandanta. Kada je u jeku tih borbi dobio depešu iz Vrhovnog štaba, Šoša je oko pola noći probudio svog najboljeg druga Petra Mečavu, komandanta brigade.

— Diž se! Drug Tito me zove u Jajce.

— Da nije kakav raport? — pitao je bunovan Mečava.

— Ako je i to — ne smeta. Valjda me zove na razgovor o prilikama u centralnoj Bosni, jer šta drugo može da bude.

Na putu ka Jajcu svratio je na majčin grob, pored kojeg je još jednom doživio daleke, ali radosne dane iz djetinjstva iz života s majkom, braćom i sestrama. Potom se ponovo vratio stvarnosti — borbi.

U Vrhovnom štabu ga je drug Tito dočekaao riječima:

— Gdje si ti... Kozarčanine?

Tito je šetao s kraja na kraj sobe i, dobro raspoložen, govorio mu o tome da je zadovoljan njegovim radom u centralnoj Bosni, ali da treba ići dalje... Govorio je i o potrebi da se povećaju odredi i brigade, s tim da se vodi računa o uzdizanju domaćeg kadra, jer su uslovi za to pogodni, a zatim o izviđanju većih akcija na saobraćajnice i gradove, o upotrebi težeg oružja i oruđa, o mobilizaciji i ishrani boraca, čuvanju bolnice, da bi, gotovo neprimjetno, prešao na opšte vojne operacije oslobodilačke vojske i druge aktuelne događaje u zemlji i u svijetu. Zadržao se i na neposrednim zadacima Vrhovnog štaba i, posebno, Avnoja.

Ispred zgrade Tito je pozvao Šošu da se fotografišu sa drugovima.

— Eto, ovaj naš Kozarčanin još ljubomorno čuva svoju staru kožnu kapu — rekao je Tito.

— Volim sve što je sa Kozare, druže Tito — odgovorio je Šoša, ali mu je ipak bilo neprijatno da jedino on bude u kapi sa »strehom«, te je diskretno skinuo.

Tito je to primjetio, pa je i on skinuo svoju. Tako su se njih dvojica bez kapa fotografisali sa ostalima...

U borbi osam brigada za Banjaluku Šoša je stigao i do svoje opustjele kuće, uprkos borbi koja je puna dvadeset i četiri sata plamtjela nesmanjenom žestinom. Komandujući iz prvih borbenih redova, kao da još nije mogao da shvati da iz grada mora povući, da Nijemci i ustaše,

iako trpe velike gubitke (u borbama za grad poginulo ih je i ranjeno 600, a 990 zarobljeno), iz utvrđenih zgrada, pogotovu iz stare tvrđave uspješno odolijevaju napadima, jer znaju da otud, iza leđa brigada, od Bosanske Gradiške, nastupaju jake motorizovane jedinice.

U Jajcu, gdje se sredinom januara 1944. ponovo našao u Vrhovnom štabu, Šoša je dobio novi zadatak.

Međutim, ubrzo je stigla naredba prema kojoj se komandant divizije povlači u štab Petog udarnog korpusa.

Ta vijest Šošu nije obradovala. Volio je da ostane u operativnoj jedinici, bliže borcima, na položaju. Ipak, naređenje se moralo izvršiti.

Uoči odlaska je uputio pismu bratu Dragi, koji je u međuvremenu s većom grupom obaveštajaca u istočnoj Bosni izvodio smjele diverzantske akcije. On ga je molio da pripazi na Boška, koji je nešto ranije izašao na oslobođenu teritoriju i od kojeg je, takođe, očekivao da bude hrabar i da ničim ne osramoti porodicu Mažar.

Kao rukovodilac Operativnog odsjeka štaba Petog korpusa pokazao se kao iskusan oficir. Tiho i strpljivo je iz dana u dan razrađivao planove za nove borbe, ispoljavajući izuzetnu vojničku dalekovidost i svestranost. Tada je bio vijećnik Prvog i Drugog zasjedanja Zav nobiha. Uza sve to rijetko bi prošao dan da nije upotpunjavao znanje iz ruskog, engleskog i talijanskog jezika. Sasvim uspješno se sporazumijevao sa članovima savezničkih misija, o čemu je više puta, kao i avgusta 1944, pisao Vuki Miodrag:

»... Dođe ponekad i Avdo (Humo) i učimo engleski. Prevodimo iz crvenoarmijskih časopisa i šaljem o brigadama. Mnogo bi nam trebao ruski riječnik, iako ovdje ima jedan drug koji dobro prevodi. Dobro bi bilo da i ti neki strani jezik učiš... da se možemo dopisivati i učiti... «

Poslije oslobođenja desetak bosanskih mjesta i teških borbi za Banjaluku septembra 1944, Šoša je 17. oktobra, u Jajcu, unio posljednje podatke u svoju ratnu bilježnicu. Zatim je krenuo ka Travniku, svakako jednom od najsnažnijih neprijateljskih garnizona na području dejstva Petog korpusa, oko kojeg su dvije udarne divizije, Četvrta i Deseta, već bile čvrsto stegnule obruč. U oko trideset bunkera i više drugih otpornih tačaka bilo se ušančilo oko 2.600 neprijateljskih vojnika.

Uoči napada na Travnik Petar Mečava, zamjenik komandanta Desete divizije, Ranko Šipka, zamjenik komandanta Četvrte divizije, i Šoša, tri najbolja druga i komandanta s Kozare sjedili su na ćuviku i uz harmoniku pjevali tiho, za sebe, borbene partizanske pjesme, radujući se završnim borbama za oslobođenje Beograda, kao i uspjesima oslobodilačke vojske širom zemlje.

Zatim su krenuli na položaj, u borbu. Šoša i Šipka sa Četvrtom divizijom, a Mečava sa svojom, Desetom.

Prve noći napada, 20. oktobra, Šoša je bio u štabu Šeste krajiške brigade, pored komandanta Milančića Miljevića, čija se brigada s padina Vlašića i od Turbeta primakla spoljnoj odbrani grada.

Prateći iz neposredne blizine grčevite napore udarnih grupa da prokrče put u uporište, uzbuđen zbog smrti mnogih boraca, Šoša je bio gotovo ogorčen zbog sporog kretanja jednog dijela korpusne artiljerije, koja je trebalo još više da se primakne prvoj liniji fronta.

— Milančiću, idi na cestu i naredi prvom komandiru baterije da mi se odmah javi. Ja ću držati telefonsku vezu s bataljonima i divizijom.

Pedeset metara niže Milančić je zastao. Zvao je Šoša:

— Čekaj. Idemo zajedno.

Dva komandanta i četiri kurira su se užurbano spuštala neposredno pored prve borbene linije. Otud, iz centra Travnika, tukli su teški topovi. Zašišnale su topovske granate i zemlja je šiknula uvis. Kuriri i komandanti su legli iza zida. Šoša je stavio glavu na Milančićevu ruku i čuteći je očekivao nove granate.

Počeli su da tuku i minobacači po bašti u kojoj su ležali. Kamenje i zemlja su sve gušće zasipali grupu ljudi poleglih pored zida.

— Kuriri, da li je ko ranjen? — u prvom predahu je pitao Milančić, izvlačeći ruku ispod Šošine glave.

Od kurira niko nije bio ranjen.

— Pazi, molim te, gdje su pale mine, svega dva metra od nas, kao da su nišandžije znale za nas — javio se ponovo komandant brigade, okrenuvši se Šoši koji je i dalje nepomično ležao.

— Šoša!

— Druže Šoša! — sa zbnjom je ponovio Milančić, ali — on mu se nije odazivao.

Rukom mu je pipnuo glavu. Osjetio je mlaku, lepljivu krv. Zastao je zapanjen, zbunjen, nesrećan.

Džepna baterija je zasvijetlila. Vidjelo se smireno, blijedo, samrtničko lice.

— Druže potpukovniče!

— Druže Šoša! — zvali su drugovi držeći na rukama klonulo tijelo, koje nije davalo znake života.

Uz tresak mina i granata petorica ljudi užurbano su nosili teško ranjenog druga, da bi u prvoj pojati utvrdili da pred njima leži mrtav komandant Šoša. Komadić minobacačke mine duboko se zario u njegov mozak.

Vijest o komandantovoj smrti munjevito je prostrujala uzavrelim položajima. Kao grom je ošinula Ranka Šipku i Petra Mećavu, čije su brigade s druge strane grada lomile okolna utvrđenja. Njih dvojica su bili najnesrećniji te surove noći.

Mećava se bez riječi spustio do svojih bombaša, da povede borbu na nož, na bajonet. I Šipka je stao na čelo svog borbenog jurišnog odreda.

Noć, je prošla, ali grad nije pao. Ustaše nisu odstupale. Osamdeset ranjenih i mrtvih je te noći bilo samo u Milančevićovj brigadi, iz koje je poginuo i Milovac, načelnik štaba.

I dan je minuo, pa i druga noć borbe, ali su se ustaše još grčevito branile iz nekoliko gradskih utvrđenja, posebno iz logora. Nisu ih osobito zbunili ni naleti nekoliko aviona s petokrakom zvijezdom.

Mećava je bio pored topova koji su tukli tvrđavu iznad grada. Sve češće su topovi privlačeni debelim zidinama tvrđave.

Napokon je 22. oktobra u zoru neprijatelj sabijen u kasarnu i kuće u vojnom logoru, gdje se sklonila glavnina ustaških jedinica očekujući pomoć iz Zenice i Sarajeva.

Bilo je deset sati prije podne drugog dana borbi kada je Petar Mećava »izgubio strpljenje« čekajući da se opkoljene ustaše, koje su vrlo uporno tukle sve prilaze i širok brisani prostor oko kasarne, predadu.

— Da krenemo u opšti napad, druže Slavko — predložio je Mećava komandantu Petog korpusa Slavku Rodiću, koji je smatrao da bi napad preko brisanog prostora, i to usred dana a bez osobite nužde, sigurno donio mnogo žrtava, koje su ionako bile velike.

Ne čekajući pogodniji trenutak, Mečava je sam donio svoju odluku. Lazo Marin, komandir tenkovske čete, kao da je već znao što Mečava namjerava, svoj tenk je zaustavio kraj prijatelja i suborca s Kozare.

— Kuda ćeš? — pitao je komandant korpusa nestrpljivog zamjenika komandanta divizije, koji se u jednom skoku, oglušivši se o riječi Slavka Rodića našao u Marinovom tenku.

— Izlazi, poginućeš! — naredio mu je komandant korpusa.

Mečava je bez riječi zatvorio kupolu tenka, a zatim je s Lazom Marinom i jednim borcem krenuo prema širokom logorskom prostoru. Tenk je za trenutak zastao, kupola se digla.

— Za Šošu, drugovi, naprijed! — viknuo je Mečava i naglo spustio poklopac.

Motori su zabrujali. Tenk se ubrzo našao u blizini kasarne. Mitraljeski meci su šibali po čeličnom oklopu, bombe su praštale, sve je unaokolo podrhtavalo, ali tenk je uporno napredovao.

A onda je stao.

— Zašto su zastali? — pitali su se drugovi, ali odgovora nije bilo.

Prošlo je pola sata, prošao je ceo sat, ali tenk je i dalje mirovao. Prostor oko kasarne se sve brže pretvarao u izuzetno uskovitlan ratni vrtlog, jer su ustaše i po cijenu najvećih žrtava pokušavale da se probiju prema Vlašiću. Prošao je i drugi i treći sat, ali Mečava i Marin se nisu ni javljali ni pokretali.

— Da li su živi, šta je s njima? — pitali su se mnogi očekujući da komandant korpusa donese odluku o novom, posljednjem vatrenom naletu.

Otpor je skršen toga dana poslije podne. Pored 501 zarobljenog, na ulicama, u bunkerima, u zgradama i u kasarni ležalo je 900 poginulih ustaša. Iz udarnih brigada je, pored mnogo ranjenih, oko stotinu boraca poginulo.

Tada se već znalo: protivkolac, čiji pucanj u opštem tutnju borbe niko nije čuo, uništio je i tenk i njegovu junačku posadu.

Na zajedničkom odru u Jajcu, pored Laze Marina i još nekoliko palih drugova, ležala su dva nerazdvojna druga — Šoša i Mečava.

S A D R Ž A J

Na banjalučkim raskršćima	—	—	—	—	—	—	6
Na partizanskim položajima	—	—	—	—	—	—	21
Uoči Kozarske ofanzive	—	—	—	—	—	—	40
U opkoljenoj Kozari	—	—	—	—	—	—	55
Komadant krajiške divizije	—	—	—	—	—	—	82

Oslobođeno plaćanja poreza na promet, mišljenjem Republičkog sekretarijata za kulturu SRS, broj 413-796/73-02 od 3. 12. 1973. godine.

Gradska knjižnica



010267642



940.53

/497.1/

SEF

j

23.166

